

De waardering van naoorlogse monumenten

Nick Heim

Afstudeerscriptie Culturele Geografie
Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen
Rijksuniversiteit Groningen
Groningen, April 2011

Begeleider: dr. P.D. Grootte

Voorwoord

Mijn hele leven heb ik al interesse gehad in de geschiedenis van plaatsen, van gebouwen en de manier waarop we met deze geschiedenis omgaan. Mede door de aanstaande grootscheepse veranderingen aan de Grote Markt in Groningen en de bijbehorende sloop van beeldbepalende naoorlogse gebouwen aan deze markt werd mijn interesse voor deze bouwperiode gewekt. Het is een moeilijk 'dilemma' tussen enerzijds het levendig houden van een stad die zich moet kunnen blijven ontwikkelen en anderzijds de vraag hoe we moeten omgaan met de materiële overblijfselen uit het verleden.

Daarom had ik besloten mijn onderzoek te doen over de waardering van naoorlogse monumenten in de gemeente Groningen.

Bij deze bedank ik mijn begeleider Peter Groote, die door zijn enthousiasme mij altijd weer wist te motiveren. Daarnaast wil ik natuurlijk mijn familie, vrienden, studiegenoten en partner bedanken die mij op verschillende manieren hebben gesteund tijdens het scriptie proces. Dank gaat ook uit naar de gemeente Groningen die mij de nodige informatie hebben verstrekt om dit onderzoek mogelijk te maken. Het hele scriptieproces heeft iets langer geduurd dan vooraf de bedoeling was, maar ik heb er wel veel van geleerd! Ik ben verheugd en opgelucht dat mijn scriptie af is. Het meest opgelucht ben ik nog wel dat ik voortaan de vraag: "Hoe gaat het met de scriptie?" met: "Die is af!" kan beantwoorden.

Nick Heim

Samenvatting

Steeds meer Nederlandse gemeenten concentreren zich op hun naoorlogs erfgoed. Deze gebouwen namen de plaats in van in de oorlog verwoeste panden of waren nodig om, gestimuleerd door de bloeiende welvaart, de groeiende bevolkingsgroei op te vangen.

Gemeenten die zich bezighouden met de selectie van naoorlogse monumenten houden zich bij de beredenering tot behoud en conservatie van deze monumenten, bewust dan wel onbewust, bezig met de creatie van plaatsidentiteiten. Erfgoed levert namelijk een belangrijke bijdrage aan plaatsidentiteit, het maakt deel uit van het proces dat 'spaces' verandert in 'places'.

Naast de vermeende plaatsverbondenheid van monumenten worden gebouwen door een gegeven monumentenstatus verheven boven gewone gebouwen. Het geeft een officieel tintje aan de betreffende gebouwen. Representaties als deze kunnen gezien worden als een vorm van betekenisverlening en pas na de betekenisverlening kan er waardering plaatsvinden.

In deze scriptie wordt onderzocht of de expliciete benoeming van (1) de monumentenstatus en (2) de locatie van een gebouw van invloed is op de waardering die mensen toekennen aan naoorlogse monumenten. Dit wordt onderzocht aan de hand van een studie met enquêtes in de gemeente Groningen. Waarderen mensen gebouwen meer als ze *denken* dat het een monument is? En waarderen mensen gebouwen meer als ze *denken* dat het in hun eigen woonplaats staat?

Daarnaast is onderzocht of een aantal kenmerken van de respondenten (geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, tijd woonachtig in de gemeente Groningen) van invloed zijn op de waardering van naoorlogse monumenten.

Uit het onderzoek blijkt dat zowel de monumentenstatus als de locatie geen invloed hebben op de waardering die mensen toekennen aan naoorlogse monumenten. Bij de waardering van naoorlogse monumenten door het publiek gaat het om het gebouw zelf, de respondenten zijn niet onder de indruk van de locatie van de monumenten of de monumentenstatus van een gebouw. De monumentenstatus heeft zelfs een negatief effect op de waardering

Het gemiddelde cijfer dat de respondenten aan de naoorlogse monumenten geven is een 5,45. Als uit wordt gegaan van het Nederlandse becijferingsstelsel op scholen is dit een onvoldoende. Dit zou verklaard kunnen worden door de specifieke architectuur uit de wederopbouwperiode. Uit de literatuur blijkt dat materialen en vormen die kenmerkend zijn voor de wederopbouwarchitectuur laag worden gewaardeerd door mensen.

Mannen waarderen naoorlogse monumenten hoger dan vrouwen. De monumenten waarvoor het verschil in waardering door mannen en vrouwen significant is hebben gemeen dat ze allen een modernistische architectuur hebben. Deze architectuur kenmerkt zich door platte daken, het gebruik van moderne materialen als gewapend beton, weinig kleur en geen schuine vormen. Wellicht waarderen mannen deze strakke ornamentloze architectuur dus meer dan vrouwen.

Inhoudsopgave

1 Inleiding	7
1.1 Aanleiding en probleemstelling	7
1.2 Doelstelling	8
1.3 Relevantie van het onderzoek	8
1.4 Opbouw van het verslag	9
2 Naoorlogs erfgoed	10
2.1 Monumentenzorg en de zorg om naoorlogse monumenten	10
2.2 Architectuur	10
2.2.1 Modernisme en traditionalisme	11
2.3 Naoorlogs erfgoed in Groningen	11
2.3.1 Oorlogsschade	11
2.3.2 Uitbreidingswijken	12
2.4 De selectie van naoorlogse monumenten in Groningen	12
3 Theorie en operationalisering	13
3.1 De waardering van monumenten	13
3.2 Monumentenstatus en waardering	14
3.3 Monument en locatie	16
4 Methodologie	19
4.1 Onderzoeksbenadering	19
4.2 Gebruik van foto's bij wetenschappelijk onderzoek	22
4.3 Selectie van naoorlogse monumenten	23
4.4 Respondenten	24
4.4.1 Geslacht	24
4.4.2 Leeftijd	25
4.4.3 Opleiding	26
4.4.4 Jaar woonachtig in Groningen	27
4.5 Methoden van data-analyse	28
5 Resultaten	29
5.1 De waardering per conditie	29
5.1.1 De waardering per monument per conditie	31
5.1.2 Waardering voor geslacht voor 'locatie' en 'monumentenstatus'	32
5.1.3 Waardering voor opleidingsniveau voor 'locatie' en 'monumentenstatus'	33
5.2 De totale waardering van naoorlogse monumenten	34
5.2.1 Waardering door mannen en vrouwen	34
5.2.2 Opleidingsniveau	37
5.2.3 Leeftijd en jaren woonachtig in de gemeente Groningen	38
5.3 De waardering per monument	38
5.3.1 Winkelwoningcomplex Floresplein	40
5.3.2 De San Salvatorkerk	41
5.3.3 De Wielewaalflat	41
5.3.4 Winkelcentrum Kostverloren	42

5.3.5 De Kandelaarkerk _____	43
5.3.6 Bankgebouw 'Groninger Waarborgmij' _____	43
6 Conclusie _____	44
6.1 Monumentenstatus en locatie _____	44
6.2 Totale waardering en waardering per monument _____	45
6.3 Discussie en aanbevelingen _____	46
Literatuur _____	48
Bijlage I Lijst naoorlogse monumenten gemeente Groningen _____	50
Bijlage II Enquête _____	53
Bijlage III De foto's van de in de enquête getoonde monumenten _____	57

Figuren en tabellen

Lijst van figuren

1	Voorbeeld van een monument met de gegeven representaties bij elke conditie	21
2a	Man/vrouw verhouding gemeente Groningen	24
2b	Man/vrouw verhouding: totaal van de vier condities	24
2c	Man/vrouw verhouding conditie 1	25
2d	Man/vrouw verhouding conditie 2	25
2e	Man/vrouw verhouding conditie 3	25
2f	Man/vrouw verhouding conditie 4	25
3	Hoogst voltooide opleiding	26
4	Jaren woonachtig in de gemeente Groningen	28
5	De waardering van naoorlogse monumenten voor 'locatie' en 'monumentenstatus'	29
6	Boxplot van de gemiddelde waardering per conditie	31
7	De gemiddelde waardering per monument per conditie	32
8	De gemiddelde waardering voor mannen en vrouwen per hoofdeffect	33
9	De gemiddelde waardering voor hoog- en laagopgeleiden voor de twee hoofdeffecten	34
10	De gemiddelde waardering van naoorlogse monumenten door mannen en vrouwen	35
11	De gemiddelde waardering voor hoog- en laagopgeleiden	37
12	De gemiddelde waardering per monument	39
13	De gemiddelde waardering voor winkelwoningcomplex Floresplein per opleidingsniveau	41
14	De gemiddelde waardering voor de Wielewaalflat per opleidingsniveau	42
15	De gemiddelde waardering voor winkelcentrum Kostverloren per opleidingsniveau	42
16	De gemiddelde waardering voor de 'Groninger Waarborgmij' per opleidingsniveau	43

Lijst van tabellen

1	Schema 2x2 design	20
2	Opzet enquête	22
3	Overzicht van de acht geselecteerde monumenten	23
4	Leeftijdsverhouding per conditie	26
5	Hoogst voltooide opleiding in aantallen per conditie	27
6	Overzicht van de betrouwbaarheidsintervallen van de vier condities	30
7	Overzicht van de gemiddelde waardering per monument voor de persoonskenmerken	36
8	De betrouwbaarheidsintervallen van de acht monumenten	40

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en probleemstelling

Aanleiding voor dit onderzoek vormt de selectie van naoorlogse monumenten in steeds meer Nederlandse gemeenten door overheden en andere instanties die zich bezighouden met monumentenzorg. Opvallend bij de beredenering tot behoud en conservatie van dit naoorlogs erfgoed is de veronderstelde maatschappelijke verbondenheid van inwoners van deze gemeenten met naoorlogse monumenten.

Representaties als deze hebben een bepaald doel. Instanties, in dit geval gemeenten, die zich bezighouden met de selectie van erfgoed houden zich, bewust dan wel onbewust, bezig met de creatie van plaatsidentiteiten. Ashworth (2007) benadrukt dat erfgoed een belangrijke bijdrage levert aan plaatsidentiteit, het maakt volgens hem deel uit van het proces dat 'spaces' verandert in 'places'.

Erfgoed kan gezien worden als een product dat je kunt consumeren (Ashworth et al. 2007). Erfgoed wordt geproduceerd, in dit geval door de overheid, en geconsumeerd door mensen. Maar wat geconsumeerd wordt is niet het gebouw of het monument, maar de representatie ervan in de vorm van een verhaal (Groote en Haartsen 2008). Producenten van deze 'heritage narratives' streven een speciaal doel na, bijvoorbeeld het behoud van culturele waarden, het aantrekken van toeristen of het versterken van plaatsidentiteiten (Groote en Haartsen 2008). Maar: *"Heritage is consumer-led, defined by the user and not by authority"* (Howard 2003:33).

Op de website van het Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam valt te lezen: *"Veel van de bouwkunst uit deze periode [de naoorlogse] is in de afgelopen jaren verloren gegaan of onherstelbaar vernield. Daarmee is ook een deel van de tastbare geschiedenis van Amsterdam, maar vooral van de Amsterdammers zelf, verdwenen"*. De gemeente Groningen had in 2004 al een selectie van naoorlogse monumenten aangewezen. Bij de waardering van openluchtzwembad 'de Papiermolen' benoemt de gemeente onder andere de emotionele band van duizenden inwoners van de stad Groningen met dit complex. Een ander naoorlogs monument in Groningen, de 'Kijk in 't Jatbrug', waardeert de gemeente onder andere vanwege de emotionele betekenis voor bewoners van de stad. Dit vanwege de plaats die de brug inneemt in het stadsbeeld van Groningen (gemeente Groningen 2004).

Deze verhalen van overheidsinstanties veronderstellen enige verbondenheid van de inwoners in deze plaatsen met de door de plaatselijke overheid gekozen monumenten. Dat de overheid deze monumenten waardeert is dus duidelijk. Maar welke factoren spelen er mee bij de toekenning van waardering aan naoorlogse monumenten door het publiek?

In deze scriptie wordt de rol van twee factoren die een rol spelen bij de representaties van erfgoed onderzocht aan de hand van hun invloed op de waardering van monumenten, in dit geval naoorlogse monumenten. Daarbij gaat het niet zozeer om de vraag of naoorlogse monumenten hoog of laag gewaardeerd worden, interessanter is de vraag of de waardering beïnvloed wordt door bepaalde betekenissen.

De eerste betekenis die een rol kan spelen bij de waardering van naoorlogse monumenten door het publiek is 'locatie'. Erfgoed wordt geacht een belangrijke rol te spelen bij de creatie van plaatsidentiteit. Naoorlogs erfgoed zou daarom van invloed kunnen zijn op de plaatsidentiteit van de stad Groningen. De gemeente Groningen draagt hier bewust dan wel onbewust aan bij door middel van de zojuist genoemde veronderstelde verbondenheid van haar inwoners met in ieder geval een deel van haar naoorlogse monumenten.

De tweede betekenis die van invloed op de waardering van monumenten zou kunnen zijn is de 'monumentenstatus' zelf. Tot 2004 waren vijfenzeventig naoorlogse monumenten in Groningen 'gewone' gebouwen. Behoud van gebouwen is op zichzelf een vorm van heilig verklaring van een plek door de instelling ervan tot materieel erfgoed (Graham en Howard 2008). Deze betekenisverlening door de overheid onderscheidt een monument van de gebouwen om haar heen. Is de monumentale betekenis die nu aan deze gebouwen is verleend van invloed op de waardering ervan? Kortom, waarderen mensen gebouwen meer als ze *denken* dat het een monument is?

1.2 Doelstelling

Doel van dit onderzoek is om te onderzoeken wat de invloed van de expliciete benoeming van (1) de monumentenstatus en (2) locatie is op de toekenning van waardering aan naoorlogse monumenten door het publiek. Geoperationaliseerd in twee deelvragen:

- 1) *Wat voor effect heeft het benoemen van plaatsnaam op de waardering van naoorlogse monumenten?*
- 2) *Wat voor effect heeft het benoemen van monumentenstatus op de waardering van naoorlogse monumenten?*

1.3 Relevantie van het onderzoek

- **Wetenschappelijk**

Argument 1: Het modernisme wordt niet door iedereen gewaardeerd. Maar er wordt wel verondersteld dat monumenten een bijdrage leveren aan het welbevinden van inwoners van een stad doordat monumenten tegemoet komen aan de behoefte aan afwisseling en variatie (Ganzeboom 1982). Deze scriptie onderzoekt of de gangbare opvattingen ten aanzien van monumenten ook gelden voor naoorlogse monumenten, die in hun vormgeving veelal afwijken van monumenten voor 1940.

Argument 2: Hoewel er in de literatuur aandacht is voor de verschillende betekenissen en functies die erfgoed kan hebben is er weinig aandacht besteed aan de waardering van monumenten door het publiek en welke betekenissen daarop van invloed kunnen zijn. Deze scriptie probeert hier een bijdrage aan te leveren.

- **Maatschappelijk**

Argument 1: Volgens Coeterier (2002) worden protesten van inwoners tegen hun gemeentelijke monumentenbeleid steeds frequenter. Het voornemen van gemeenten is echter om leken ook een stem in het beleid te geven, dit heet participatieve plan -of besluitvorming (Coeterier 2000). Deze scriptie is van belang vanwege de legitimatie van de

lijst met naoorlogse monumenten als zijnde een lijst met monumenten die van belang zou zijn voor alle inwoners van een stad.

Argument 2: in het laatste decennium zijn Nederlanders meer en meer geïnteresseerd geraakt in hun geschiedenis en culturele identiteit. Dit geldt ook voor de Groningers. De bouw van het Groninger Forum en de discussies rond de grote markt zijn hier een voorbeeld van. Het huidige project past uitstekend binnen deze ontwikkeling.

1.4 Opbouw van het verslag

Deze scriptie is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk twee wordt nader ingegaan op het type monument waar het in deze scriptie om draait, namelijk naoorlogse monumenten. De belangrijkste architectonische en stedenbouwkundige karakteristieken van deze periode worden hier besproken evenals de rol die de monumentenzorg speelt bij de selectie van naoorlogse monumenten. In hoofdstuk drie worden de relevante begrippen voor deze scriptie uiteengezet en zal de rol die de monumentenstatus en locatie spelen bij de waardering van monumenten worden verkend. Hoofdstuk vier behandelt de onderzoeksmethoden. In hoofdstuk vijf worden de resultaten gepresenteerd. Hoofdstuk zes zal vervolgens ingaan op de resultaten van het onderzoek waarbij antwoord wordt gegeven op de hoofd -en deelvragen.

2 Naorlogs erfgoed

De hoofdvraag van deze scriptie richt zich op een specifiek soort monumenten, namelijk naoorlogse monumenten. Deze monumenten dateren uit de periode 1940-1970 en behoren daarmee tot de jongste monumenten in Nederland. Om de hoofdvraag te beantwoorden is gekozen om onderzoek te doen in de gemeente Groningen. De gemeente Groningen is een van de eerste gemeenten in Nederland die een monumentenbeleid op het gebied van naoorlogse architectuur heeft ontwikkeld.

2.1 Monumentenzorg en de zorg om naoorlogse monumenten

In de laatste decennia is er nationaal, maar ook internationaal, steeds meer aandacht voor erfgoed uit de naoorlogse periode (Short en While 2010). Naast deze aandacht is er ook weerstand van publiek en politiek tegen naorlogs modernistisch erfgoed (Short en While 2010).

De wederopbouw in Nederland kenmerkte zich door groei, zowel van de bevolking als van de economie. Tussen 1940 en 1965 zijn er in Nederland meer dan één miljoen woningen gebouwd. Door dit grote aantal woningen, winkels en bedrijven is het volgens Kuipers (2002) onhaalbaar om een volledige inventarisatie van de daadwerkelijk uitgevoerde wederopbouw te realiseren, om zo een waardeoordeel te ontwikkelen voor eventuele wettelijke bescherming (Kuipers 2002). Zorgen om toekomstig naorlogs erfgoed zijn er daarom wel. Woningen zijn volgens Kuipers evenzeer producten geworden als de dagelijkse gebruiksvoorwerpen.

Het hoge vervangingstempo van gebouwen vormt volgens De Beck (2004) een bedreiging voor het recente erfgoed. De Beck wijst erop dat hoewel de gemeentelijke en provinciale verordeningen niet gebonden zijn aan de wettelijke termijn, waarbij een monument minstens vijftig jaar oud dient te zijn, de lagere overheden slechts in een klein aantal gevallen naoorlogse monumenten hebben beschermd (De Beck 2004). Daarnaast is de economische afschrijvingstermijn van gebouwen terugbracht van tachtig naar dertig jaar. De Beck: *“Hoeveel tijd wordt het ‘babygebouw’ tegenwoordig nog gegund om een ‘architectonische levensgang’ als een gerijpte volwassene te voltooien?”* (De Beck 2004:32).

Als een van de redenen waarom naoorlogse gebouwen zo snel vervangen worden noemt Kuipers (2002) de strenge eisen op het gebied van milieu, comfort en veiligheid: *“de druk op rentabiliteit – wordt tegenwoordig in vrijwel gelijke mate opgelegd aan nieuwbouw en aan reeds bestaande bebouwing, ook als dat ten koste gaat van de oorspronkelijke waarden”*(Kuipers 2002:10). Vanwege deze ontwikkelingen zijn sommige overheden nu al begonnen met het beschermen van hun relatief jonge erfgoed.

2.2 Architectuur

Met de selectie van naoorlogse monumenten is er een nieuw type monument bijgekomen. Monumenten die in hun vormgeving en stijl afwijken van veel monumenten van voor 1940. Voornamelijk het modernisme en ‘Het Nieuwe Bouwen’ hebben een grote stempel gedrukt op de naoorlogse jaren. Je zou je kunnen afvragen of de huidige opvattingen met betrekking

tot de beleving en waardering van monumenten door het publiek ook gelden voor naoorlogse monumenten.

2.2.1 Modernisme en traditionalisme

De periode na de oorlog kenmerkt zich door twee architectonische stromingen: het traditionalisme en het modernisme. De eerste stroming wordt in Nederland vertegenwoordigd door de Delftse School onder leiding van Granpré Molière. Het traditionalisme is sterk gebaseerd op de anonieme traditionele stromingen uit het verleden en wordt gekenmerkt door schuine daken, baksteen, natuursteen en hout. Het ambachtelijke en traditionele bouwen diende centraal te staan (Van de Beek en Hiddema 1990).

De tweede stroming, het modernisme, wordt gekenmerkt door Het Nieuwe Bouwen, waarbij gebruik gemaakt werd van machinaal vervaardigde bouwmaterialen als glas, beton en ijzer. Het modernisme heeft het functionalisme als uitgangspunt, waarbij de vorm van een gebouw de functie ervan diende te volgen. Architectonische discussies over de twee stromingen vond vooral binnen een kleine groep architecten plaats.

De (rijks) overheid heeft uiteindelijk de meeste invloed gehad op de naoorlogse architectuur. De enorme vraag naar woningen had de overheid ertoe gebracht de volkshuishouding geheel aan zich te trekken (Berens 1987). Materiaalschaarste na de oorlog was de reden dat beton een belangrijk bouw materiaal was, welke later ook gebruikt werd voor nieuwe bouwsystemen als prefabricage (Heinemann 2007).

2.3 Naoorlogs erfgoed in Groningen

In Groningen kan er bij de wederopbouw een onderscheid worden gemaakt tussen (1) de feitelijke wederopbouw, die bestond uit het herstellen van oorlogsschade aan infrastructuur en bebouwing en (2) de omvangrijke stadsuitbreidingoperaties (Jansen 2000).

2.3.1 Oorlogsschade

“It is senseless to destroy the city any further. A large Canadian army is approaching from the southwest. Surrender. If you come with your hands up and walk towards the south, nothing will happen to you” (Dykstra 2002:110). Deze woorden spraken de Canadezen uit bij het betreden van de Grote Markt, maar hadden niet het gewenste effect. Het standvastige verzet van de Duitsers had een totale verwoesting van de oost- en noordwand van de historische Grote Markt tot gevolg. Naast de Grote Markt waren er ook andere delen van de stad waar gaten waren gevallen door oorlogshandelingen.

Een zelfstandig Adviesbureau van de Wederopbouw onder leiding van Grandpré Molière werd opgericht om een plan te bedenken voor de gaten in de stad (Van de Beek en Hiddema 1990). Molières historiserende ontwerpen voor Groningen hebben het echter grotendeels niet gehaald. Architectuur in de Groningse binnenstad kan gedeeltelijk gekenmerkt worden door de zogenaamde ‘shake hands’ architectuur, waarbij kenmerken van het modernisme en het traditionalisme samenkomen.

2.3.2 Uitbreidingswijken

Naast het opvullen van de gaten in de binnenstad was er nog een ander probleem in Groningen waar snel een oplossing voor gevonden moest worden: de woningnood. Het Groningse structuurplan van 1961 voorziet in het jaar 2000 een inwoneraantal van 265.000 (Van de Beek en Hiddema 1990). De bouw van vele nieuwe woningen had de overheid ertoe gebracht de volkshuishouding geheel aan zich te trekken (Berens 1987), zo ook in Groningen.

Vanuit de Rijksoverheid werd de zogenaamde systeembouw gestimuleerd. Uitgangspunt van dit montagesysteem was om met zo weinig mogelijk vakmensen woningen te bouwen door de huizen met geprefabriceerde elementen van beton samen te stellen (Roelink 1996).

Groningen kende al sinds 1950 zijn eigen variant van deze geïndustrialiseerde systeembouw: het systeem Rottinghuis (Van de Beek en Hiddema 1990). Hiermee is het systeem Rottinghuis een van de oudste woningbouwssystemen in Nederland (Roelink 1996). Het architectenbureau Klein & Rottinghuis nam een ongewone positie in met dit systeem. Dat blijkt volgens Roelink (1996) uit het enorme aantal woningen dat Klein en Rottinghuis hebben gebouwd en uit de kwaliteit van de bouwwerken (Roelink 1996).

Niet alleen architectonisch maar ook stedenbouwkundig waren er nieuwe ontwikkelingen. Zo werd in verschillende Groningse wijken de wijkgedachte als filosofische opzet gebruikt, waarbij voorzieningen hiërarchisch over de wijk werden verspreid.

2.4 De selectie van naoorlogse monumenten in Groningen

Eind jaren negentig is de Dienst Ruimtelijke Ordering en Economische Zaken van de gemeente Groningen begonnen met het inventariseren van architectuur en stedenbouw uit de periode 1940-1970 (gemeente Groningen 2004). Anno 2011 zijn er ongeveer vijfenzeventig naoorlogse monumenten in de stad aangewezen, zie bijlage één voor een volledig overzicht.

Opvallend aan de Groningse selectie is dat er relatief weinig monumenten uit de naoorlogse uitbreidingswijken afkomstig zijn. Door de vaak programmatisch gestuurde operaties in de volkswoningbouw was het architectonisch besef volgens De Beck (2004) vaak minder. Hele wijken vol volkswoningen zijn volgens De Beck (2004) daarom ook architectonisch onbelangrijk. Mogelijk heeft dit ook een rol gespeeld bij de selectie van naoorlogse monumenten in Groningen. De Dienst RO/EZ van de gemeente Groningen heeft architectonische objecten, complexen en stedenbouwkundige ensembles welke van belang zijn voor de gemeente Groningen geselecteerd op basis van vijf hoofdcriteria: cultuurhistorische waarde, architectuurhistorische waarde, stedenbouwkundige/ensemble waarde, gaafheid en zeldzaamheid (gemeente Groningen 2004). Indien een gebouw voldoet aan tenminste drie van de vijf hoofdcriteria komt een gebouw in aanmerking voor aanwijzing tot gemeentemonument (gemeente Groningen 2004).

3 Theorie en operationalisering

Dit hoofdstuk verkent in paragraaf 3.1 eerder onderzoek naar de waardering van monumenten en zal in het bijzonder bespreken welke factoren van invloed kunnen zijn op de waardering van monumenten. Hierna zal in paragraaf 3.2 worden ingegaan op de variëteit rond het begrip 'monument' en de rol die de monumentenstatus zou kunnen spelen bij de waardering van monumenten. De wijze waarop de locatie van een monument van invloed is op de waardering van monumenten door het publiek komt aan de orde in paragraaf 3.3.

3.1 De waardering van monumenten

In onderzoek naar de waardering van gebouwen en omgevingen worden verschillende begrippen door elkaar gebruikt. Naast 'waardering' wordt er ook gesproken over 'beleving', 'waardebepaling' of een van de Engelse equivalenten als 'evaluation', 'appreciation' en 'experiencing'. Het onderscheid tussen de begrippen 'beleving' en 'waardering' met betrekking tot de ruimte is in de literatuur niet altijd even duidelijk. In het onderzoek van de Jonge (1993) bijvoorbeeld naar de beleving van gebouwen als mooi of lelijk is er geen verschil tussen waardering of beleving.

Ganzeboom (1982, 1983) maakt in zijn onderzoek naar de beleving van monumenten in de Utrechtse binnenstad wel een verschil tussen de begrippen 'waardering' en 'beleving'. Ganzeboom onderscheidt drie aspecten van beleving: herkenning van monumenten, waardering van monumenten en bezichtiging van monumenten. De 'waardering' van monumenten perkt Ganzeboom in tot esthetische waardering, dit is het al dan niet mooi zijn van gebouwen. Waardering is hier dus onderdeel van beleving. Brunsman (1976) definieert beleving in zijn onderzoek naar de beleving van monumenten als volgt: "*Het complex van innerlijke voorstellingen, stemmingen, gevoelens en vastgestelde bevredigingsmogelijkheden*" (Brunsman 1976:50).

Welk begrip ook wordt gebruikt; allen doen onderzoek naar de waardering van de omgeving, van gebouwen of van monumenten door het publiek en welke factoren daarop van invloed zijn. Ganzeboom (1982) onderzocht onder andere of monumenten meer gewaardeerd werden dan niet-monumenten en of het publiek gebouwen alleen maar meer waardeerde als ze 'oud' zijn. Hij ontdekte twee dingen. Ten eerste waarden mensen monumenten meer dan niet-monumenten. Ten tweede worden gebouwen na 1850 lelijker gevonden dan gebouwen van voor 1850; elke tien jaar leeftijdsverschil scheelt een 0.6^e plaats op een schaal van zestien naar één (Ganzeboom 1982).

Couterier (2002) komt in zijn onderzoek naar 'the evaluation of historic sites' tot de conclusie dat vier criteria van invloed zijn op de waardebepaling van historische gebouwen: vorm, functie, kennis en bekendheid van een historisch gebouw.

In Brunsmans onderzoek speelt de factor 'kennis' ook een belangrijke rol bij de beleving van monumenten. Hoogopgeleiden blijken volgens Brunsman meer belangstelling te hebben voor de oude gebouwde omgeving en monumenten dan laagopgeleiden. Hij geeft daarvoor verschillende redenen. Ten eerste legt hij de nadruk op het aspect schoonheid dat mede bepaald wordt door normenstelsels, maar ook door opleiding wat in zekere mate

samenhangt met de sociale laag. Ten tweede verondersteld Brunzman dat opleiding gekenmerkt wordt door een grotere historische achtergrondkennis en het vermogen om daardoor stijlen en stromingen binnen de architectuur te (her)kennen. Ten derde een punt dat samenhangt met punt één: bij de selectie van monumenten spelen vooral hoogopgeleiden een rol. De uiteindelijke selectie zou daarom een weerspiegeling vormen van de voorkeuren van hoogopgeleiden met de daaruit resulterende gevolgen voor de beleving van monumenten door de verschillende groepen in de samenleving (Brunzman 1976).

Naast kennis en opleiding zijn er volgens Brunzman nog een aantal aspecten die een rol kunnen spelen bij de beleving van monumenten: *“ouderdom, schoonheid, gebruiksfunctie, betiteling met de term ‘monument’, relatieve onveranderlijkheid, deel van de gebouwde omgeving, confrontatiekans, historische achtergrondkennis, monumenten die geassocieerd worden met bepaalde sociale categorieën, mensen die betrokken zijn bij de gebruiksfunctie van een monument (en die het monument van binnen kennen) en zij die het monument niet van binnen kennen”* (Brunzman 1976:61).

Purcell en Nasar (1992) gebruiken het begrip ‘knowledge structure’ om verschil in voorkeur voor huizen aan te geven tussen architectuurstudenten en gewone studenten. Het verschil in voorkeur tussen de twee groepen komt doordat de groep architectuurstudenten een grotere ‘range of examples’ heeft van een bepaald type huis dan normaal in de omgeving aanwezig is. Het onderzoek toont aan dat ‘high styles’, ontworpen door architecten, geprefereerd wordt door de groep architectuurstudenten en dat de ‘popular styles’, gepland door projectontwikkelaars voor de populaire markt, meer wordt geprefereerd door de gewone groep studenten.

De gebouwen die in het onderzoek van de Jonge naar de beleving van gebouwen (1993) hoog gewaardeerd werden door het publiek vertoonden overeenkomsten in de vormgeving: ‘natuurlijk’ ogende materialen en tinten, afwisselend uiterlijk en de gebouwen onderscheiden zich van de gebouwen in de omgeving met dezelfde functie. Ze hebben volgens de Jonge ‘identiteit’. De gebouwen die het laagst werden gewaardeerd hebben ook overeenkomsten in de vormgeving: monotoon, de materialen zijn grijze, grijs of donker (de Jonge 1993).

3.2 Monumentenstatus en waardering

Deze scriptie onderzoekt onder andere de invloed van de monumentenstatus op de waardering die mensen toekennen aan naoorlogse monumenten. Om hier antwoord op te krijgen moet eerst duidelijk worden wat een monument nu precies is. Voordat een monument een monument is, is het ‘gewoon’ een gebouw.

De door de overheid/monumentenorganisaties toegeschreven monumentenstatus aan een object verheft dat gebouw boven andere gebouwen. Wat betekent dit? En is een vermeende monumentenstatus van invloed op de waardering die mensen toekennen aan een monument? Pas na betekenisverlening kan er volgens Coeterier (2000) waardering plaatsvinden. De betekenis van iets, in dit geval gebouwen, bepaalt volgens Coeterier de waarde die het kan hebben voor iemand. Dit kan een positieve, negatieve of neutrale waarde zijn (Coeterier 2000). Betekenis is dus het sleutelwoord in de toekenning van

waardering. Ashworth et al (2000) linken erfgoed aan het idee van representatie van Stuart Hall (1997).

It is us - in society, within human culture - who make things mean, who signify. Meanings, consequently, will always change, from one culture or period to another (Hall 1997:61).

De begrippen 'erfgoed' en 'monument' kunnen hier als synoniem worden beschouwd. Volgens Howard (2003) is een monument een gebouw waarbij bepaald is dat het 'heritage value' heeft. Daarnaast wordt 'heritage' of erfgoed in veel landen, boeken en organisaties direct gerefereerd aan de historische gebouwde omgeving (Howard 2003).

Volgens Ashworth et al (2000) is de betekenis belangrijker dan het artefact zelf bij het definiëren van de inhoud van erfgoed. Ashworth en Graham (2005) definiëren erfgoed dan ook als: *the contemporary uses of the past*. Ook Asselberg (2000), Kiely et al (1995) en van der Laarse (2005) benadrukken dat het bij monumenten meer draait om betekenissen, de tijdsgeest en gevoelens dan om het materiële artefact.

Het toekennen van een monumentenstatus kan daarom ook gezien worden als een vorm van betekenisverlening. Een monument is volgens de Monumentenwet uit 1988:

1. alle vóór tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde;
2. terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1.

Volgens Brunsman (1976) is een monument dat deel van de gebouwde omgeving dat als zodanig wordt benoemd. De aanwijzing tot beschermd monument geschiedt door wettelijke procedures (in het kader van de Monumentenwet). Ganzeboom (1982) constateert een tendens van de verbreding van het begrip 'monument'. Monumenten waren vooral grote individuele gebouwen als kastelen en kerken. Doordat er ook belangstelling ontstond voor gewonere objecten, nieuwere objecten, meer cultuurhistorische beschermingsmaatregelen en bescherming van grotere gehelen is het begrip monument verruimd en is de verscheidenheid van wat een monument genoemd kan worden toegenomen (Ganzeboom 1983).

Schoonheid van het monument is een van criteria in de Monumentenwet. Dit geldt ook voor gemeentelijke monumenten, welke in deze scriptie onderwerp van onderzoek zijn. Zo staat er in het aanwijsbesluit van de gemeente Groningen: *"Het belang van het object /complex/ensemble vanwege de esthetische kwaliteiten van het ontwerp"* (gemeente Groningen 2004:6). Brunsman (1976) refereert eveneens het schoonheidsaspect uit de Monumentenwet. Daarnaast kunnen historische gebouwen volgens Brunsman bijdragen tot de kwaliteit van het bestaan en dragen ze bij aan de aantrekkelijkheid van een stad. Brunsman merkt verder op dat het algemene streven van een monumentenbescherming wordt gesteund door een ruime meerderheid van de bevolking en niet alleen gedragen wordt door een kleine groep deskundigen (Brunsman 1976).

Asselbergs benoemd het idee dat monumenten een positief effect hebben op de omgeving waarin wij leven doordat zij de binnenstedelijke differentiatie vasthouden (Asselbergs, 2000). Ook Couterier (2002), Lynch (1972), Lowenthal (1985) en Schama (1995) benoemen de waarde van historische kwaliteiten voor menselijk welzijn.

Pas na betekenisverlening kan waardering plaatsvinden (Coeterier 2002). Het tot monument verheffen van een gebouw is betekenisverlening, het geeft volgens Brunsmann (1976) een 'officieel tintje' aan de betreffende gebouwen. In de literatuur worden er veelal positieve eigenschappen aan monumenten en erfgoed toegeschreven en uit het onderzoek van Ganzeboom (1982) blijkt dat monumenten hoger gewaardeerd worden dan niet-monumenten. In deze scriptie wordt daarom onderzocht of de betekenisverlening op zichzelf, in dit geval de monumentenstatus, van invloed is op de waardering die mensen toekennen aan gebouwen. Want waardering wordt niet alleen bepaald door de directe waarneming, maar vooral ook door wat we *denken* wat we zien (Coeterier 2002). Dus waarderen mensen een monument meer als ze denken dat ze een monument zien. Daarnaast wordt bekeken of de gangbare veronderstellingen ten aanzien van monumenten ook gelden voor de meest jonge monumenten in Nederland: de naoorlogse monumenten.

3.3 Monument en locatie

De tweede deelvraag richt zich op de locatie van monumenten. Welke rol speelt plaats bij de waardetoekenning aan monumenten door gewone mensen? Locatie kan eveneens gezien worden als een vorm van betekenisverlening. Monumenten worden belangrijk geacht voor een bepaalde locatie, zoals bij de naoorlogse monumenten in Groningen. Deze zijn van algemeen belang voor de gemeente Groningen (gemeente Groningen 2004). Door deze representatie claimt de gemeente Groningen in feite deze monumenten: *"Because all heritage is someone's, it cannot be someone else's"* (Ashworth et al 2000:259).

Ashworth et al (2000) benoemen drie dimensies waarbij erfgoed en geografie elkaar snijden. Ten eerste is erfgoed een ruimtelijk fenomeen. Want zo stellen Ashworth et al (2000) al het erfgoed is ergens gesitueerd en de traditionele geografische vragen als 'wat is het?' en 'waarom is het daar?' worden dan relevant. Al het erfgoed is eveneens iemands erfgoed en hoewel niet al het erfgoed plaatsgebonden is, stellen Ashworth et al dat het meeste dat wel is. Ten tweede benoemen Ashworth et al. de fundamentele relevantie van erfgoed voor de hedendaagse culturele- en historische geografie, welke zich richt op betekenis, representatie en identiteit. Ten derde kan erfgoed ingezet worden als economisch beleidsinstrument bij de ontwikkeling en/of hervorming van stedelijke of regionale gebieden.

Dit onderzoek richt zich op de tweede dimensie waarbij de betekenis, representatie en identiteit een rol spelen bij de relatie tussen erfgoed en locatie. In paragraaf 3.2 kwam al aan de orde dat het bij monumenten draait om betekenisverlening en waardering.

It follows, therefore, that heritage is less about tangible material artefacts or other intangible forms of the past than about the meanings placed upon them and the representations which are created from them (Graham en Howard 2008: 2).

Dat er een relatie is tussen erfgoed en identiteit blijkt uit de literatuur. Zo stellen Ashworth et al (2000) dat erfgoed fundamenteel is voor de constructie van identiteit. Vooral in de negentiende eeuw, tijdens de opkomst van de natiestaten, werd duidelijk dat erfgoed als middel gebruikt kon worden om de macht van de natiestaten te legitimeren. Niet verwonderlijk is dan ook dat in die periode de monumentenzorg op kwam. Erfgoed kan door de natiestaten gebruikt worden om zichzelf te creëren en om zichzelf te distantiëren

van buitenlanders (Howard 2003). De legitimatie van de grenzen van natiestaten kan door middel van erfgoed worden bekrachtigd. Daarnaast wordt erfgoed gebruikt om de cohesie van de populatie binnen die grenzen te versterken (Howard 2003).

Historische gebouwen geven of verbeteren volgens Coeterier (2002) drie soorten identiteit: plaatsidentiteit, persoonlijke identiteit en groepsidentiteit. Monumenten kunnen voor mensen dragers zijn van trots, verbondenheid, een thuis gevoel. Ze dragen bij aan hun gevoel van identiteit (Coeterier 2002).

Zoals al in de inleiding werd genoemd: erfgoed draagt bij aan het proces dat ruimtes veranderd in plaatsen. Een plaats onderscheidt zich van andere plaatsen door bepaalde kenmerken die bijdragen aan de eigen identiteit en aan de identificatie van individuen binnen die plaats met de plaats. Erfgoed is één van die kenmerken (Ashworth et al 2000).

Hoe de relatie tussen monumenten en identiteit precies in elkaar zit, hoe sterk die relatie is en hoe dat proces verloopt in de praktijk is minder duidelijk. Zo nemen veel inwoners een identiteit aan van een stad, maar identiteiten hoeven niet per se de richtlijnen van de overheid te volgen (Howard 2003). Zo zijn er ook identiteit bepalende omgevingen, zoals de suburbs in Amerika, die niet door de overheid zijn erkend als monument (Howard 2003).

Erfgoed betekenissen worden daarnaast sociaal en cultureel geconstrueerd, wat die betekenissen ook altijd betwistbaar maakt (Haartsen en Groote). Maar identiteiten worden wel gecreëerd door enerzijds privaat erfgoed en anderzijds publiek erfgoed (Howard 2003). Daarnaast creëren gemeentes bewust dan wel onbewust identiteiten en gaan ze uit van een zekere plaatsverbondenheid van hun inwoners met bepaalde monumenten. Zo staat er bij de argumentatie van de waardering van het naoorlogse monument de 'Kijk in 't Jatbrug' in Groningen: "*Van algemeen belang voor de gemeente Groningen vanwege (...) zijn emotionele betekenis voor de bewoners van de stad*"(gemeente Groningen 2004:57).

In deze scriptie wordt daarom onderzocht welke rol die locatie speelt bij de waardering die mensen toekennen aan (naoorlogse) monumenten. Hierdoor kan wellicht duidelijk worden of er een binding is tussen inwoners en hun plaatselijke door de lokale overheid gekozen monumenten. Zoals al bij de 3.2 aan bod kwam wordt waardering niet alleen bepaald door de actuele waarneming, maar ook door wat we denken dat we zien (Coeterier 2000). Onderzoek naar 'wat we denken dat we zien' is gedaan door Hodgson en Thayer (1980) aan de hand van representaties. Twee groepen lieten zij steeds dezelfde situaties zien, in dit geval van landschappen. Bij de eerste groep werden de situaties echter voorzien van etiketten met een natuurlijke associatie, zoals 'een natuurlijk meer'. De tweede groep kreeg dezelfde situaties maar dan met etiketten met kunstmatige associaties, zoals 'een stuwmeer'. Aan de beide groepen werd gevraagd hoe aantrekkelijk men de situaties vond. De situaties met etiketten met natuurbegrippen werden significant hoger gewaardeerd dan dezelfde situaties met cultuurbegrippen. De impliciete betekenis of significantie van landschap kan van invloed zijn op de beoordeling van de schoonheid ervan. De methode zoals gebruikt door Hodgson en Thayer wordt in deze scriptie ook gebruikt om de rol van locatie bij de toekenning van waardering aan monumenten te onderzoeken. Waarderen mensen een monument meer als ze denken dat het in hun eigen woonplaats, in dit geval de stad Groningen, staat?

Naast de rol die 'locatie' en 'monumentenstatus' spelen bij de waardering van na oorlogse monumenten zal er ook gekeken worden naar enige differentiatie binnen de respondentengroep. Want hetgeen men waarneemt en beleeft aan een monument kan verschillen tussen bepaalde groepen binnen de populatie. *"People put different values on things. Some of the lenses that we have in considering our heritage values include nationality, gender, ethnicity, class, religion, poverty, insideness, expertise and age"* (Howard 2003:213). In paragraaf 3.1 kwam aan bod dat Brunsmann verwachtte dat hoogopgeleiden monumenten meer waarderen dan laagopgeleiden. Daarnaast wordt erfgoed grotendeels geconsumeerd door de middenklasse (Ashworth et al 2000). Klasse gaat vaak gepaard met inkomen en deze twee samen hebben volgens Howard (2003) enorme invloed op de manier waarop erfgoed wordt beleefd. Naast opleidingsniveau zal in deze scriptie gekeken worden naar de rol van geslacht, leeftijd en tijd woonachtig in de gemeente Groningen bij de waardering van na oorlogse monumenten.

4 Methodologie

In dit hoofdstuk zullen de gebruikte onderzoeksmethoden worden besproken. De onderzoeksbenadering in paragraaf 4.1, het gebruik van foto's bij wetenschappelijk onderzoek in paragraaf 4.2, de geselecteerde naoorlogse monumenten in paragraaf 4.3, de resultaten van de kenmerken van de respondenten in paragraaf 4.4 en paragraaf 4.5 ten slotte bespreekt welke methoden van data-analyse zijn gebruikt.

4.1 Onderzoeksbenadering

In dit onderzoek is, mede op basis van eerder onderzoek, gekozen om de waardering van naoorlogse monumenten kwantitatief te onderzoeken aan de hand van enquêtes.

De enquêtes voor dit onderzoek zijn allemaal mondeling afgenomen. Voordeel hiervan is dat het een natuurlijke manier van gegevens verzamelen is en dat de weerstand bij respondenten daardoor niet zo groot is (Baarda 2009).

Een belangrijk begrip in deze scriptie is 'waardering'. Een grote meerderheid van de bevolking gebruikt de woorden 'mooi' en 'lelijk' om de waardering van het uiterlijk van gebouwen tot uitdrukking te brengen (de Jonge 1993). Ook uit onderzoek van Ganzeboom (1982) en Coeterier (2002) blijkt dat de waardering van omgevingen gemeten wordt aan de hand van 'mooi' of 'lelijk'. Mede daarom wordt in deze scriptie onder waardering de esthetische waardering verstaan.

Waardering is in dit onderzoek de afhankelijke variabele. De hoofdvraag van deze scriptie richt zich op de rol van (1) de monumentenstatus en (2) de locatie bij de toekenning van waardering aan naoorlogse monumenten. 'Monumentenstatus' en 'locatie' zijn daarom de twee hoofdeffecten.

Naast 'monumentenstatus' en 'locatie' wordt de rol van een aantal persoonskenmerken van de respondent bij de waardering van naoorlogse monumenten onderzocht. Het gaat om: geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en aantal jaren woonachtig in de gemeente Groningen.

In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van een 2x2 factorial experiment. De twee hoofdeffecten 'monumentenstatus' en 'locatie' kennen hierbij elk twee toestanden. Namelijk 'wel expliciete benoeming van Groningen' en 'geen expliciete benoeming van Groningen'¹ voor het eerste hoofdeffect 'locatie' en 'wel expliciete benoeming van monumentenstatus' en 'geen expliciete benoeming van monumentenstatus' voor het tweede hoofdeffect 'monumentenstatus'.

Er zijn dus vier condities die elk aan de hand van een enquête worden onderzocht. De waarderingen voor de monumenten per conditie worden uiteindelijk met elkaar vergeleken. Er wordt gekeken of de gemiddelde waardering tussen de vier condities significant van elkaar verschilt.

In elke enquête worden aan de respondent acht foto's van naoorlogse monumenten getoond. Waarbij, al naar gelang de bijbehorende conditie, al dan niet de monumentenstatus

---

¹ Voor 'geen Groningen' werden de volgende willekeurige plaatsnamen gebruikt: Amersfoort / Tilburg / Hoogezand / Emmen / Leeuwarden / Alkmaar of Heerlen.

expliciet wordt vermeld. Elk monument mag de respondent becijferen met een cijfer van één tot tien (in overeenstemming met het Nederlandse becijferingsstelsel op scholen). Mensen in Nederland zijn gewend aan dit stelsel en mede daarom is gekozen om waardering op deze manier te meten (Couterier 2002). Het cijfer één staat voor 'heel erg lelijk' en het cijfer tien staat voor 'heel erg mooi'.

	Monument	Geen Monument
Groningen	Conditie 1	Conditie 2
Geen Groningen	Conditie 3	Conditie 4

Tabel 1 Schema 2x2 design

Enquête 1: expliciete benoeming GRONINGEN + WEL MONUMENT

Bij deze enquête worden expliciet de locatie Groningen en de monumentenstatus benoemd. De benoeming van de twee factoren wordt op een aantal manieren aan de respondent kenbaar gemaakt. Ten eerste mondeling door de enquêteur. Ten tweede schriftelijk bovenaan het enquêteformulier: 'naoorlogse monumenten in Groningen'. Ten derde door middel van stickers op elke foto van elk te beoordelen monument met daarop: 'Groningen'.

Enquête 2: expliciete benoeming GRONINGEN + GEEN MONUMENT

Bij deze enquête wordt expliciet de locatie Groningen benoemd. Daarnaast wordt nergens benoemd dat het om monumenten gaat, wel wordt expliciet vermeld dat het om gebouwen gaat. De benoeming van de twee factoren wordt op dezelfde manier aan de respondent kenbaar gemaakt als bij enquête één.

Enquête 3: expliciete benoeming GEEN GRONINGEN + WEL MONUMENT

Bij deze enquête wordt expliciet benoemd dat de getoonde monumenten in verschillende plaatsen in Nederland staan en wordt 'Groningen' niet genoemd. Daarnaast wordt de monumentenstatus benadrukt. De benoeming van de twee factoren wordt op dezelfde manier als bij enquête één aan de respondenten kenbaar gemaakt. Ten eerste mondeling door de enquêteur. Ten tweede schriftelijk bovenaan het enquêteformulier: 'naoorlogse monumenten'. Ten derde door middel van stickers op elke foto van elk te beoordelen monument; op elke foto staat een sticker met een andere plaatsnaam.

Enquête 4: expliciete benoeming GEEN GRONINGEN + GEEN MONUMENT

Bij deze enquête wordt expliciet benoemd dat de getoonde monumenten in verschillende plaatsen in Nederland staan. Daarnaast wordt nergens benoemd dat het om monumenten gaat, wel wordt expliciet vermeld dat het om gebouwen gaat. De benoeming van de twee factoren wordt op dezelfde manier als bij enquête één en twee aan de respondenten kenbaar gemaakt.

Conditie 1 Expliciete benoeming van (1) Groningen en (2) wel monument.

Conditie 2 Expliciete benoeming van (1) Groningen en (2) Geen monument.

Conditie 3 Expliciete benoeming van (1) Geen Groningen en (2) wel monument.

Conditie 2 Expliciete benoeming van (1) geen Groningen en (2) geen monument.

Figuur 1 Voorbeeld van een monument met de gegeven representaties bij elke conditie.

Voordat de definitieve dataverzameling plaatsvond is er eerst een proefafname van de enquêtes onder tweeëndertig respondenten gehouden. Het voordeel dat de enquêtes mondeling werden afgenomen is dat je als onderzoeker meteen ziet en hoort wat er gebeurt. Als een respondent een vraag verkeert begrijpt of als je ziet dat een vraag niet serieus wordt ingevuld, kan de onderzoeker dat nog corrigeren (Baarda 2009).

Na aanpassing dan wel verwijdering van een aantal vragen hebben de enquêtes de opbouw gekregen zoals deze in tabel twee is weergegeven. Zie bijlage twee voor de volledige enquête. Aan de hand van de algemene persoonskenmerken zoals deze in vraag vijf worden gesteld kan gekeken worden of deze wellicht van invloed zijn op de waardering van naoorlogse monumenten. Hoe lang men in de stad woont, zou bijvoorbeeld van invloed kunnen zijn op de waardering doordat men meer binding met zijn/haar omgeving heeft.

Stap	Omschrijving
1) Mondelinge en schriftelijke inleiding	Conditie 1 Groningen & wel monument of Conditie 2 Groningen & Geen monument of Conditie 3 Geen Groningen & monument of Conditie 4 Geen Groningen & geen monument
2)	Waardering van monumenten op foto's door middel van het geven van cijfers van 1 tot 10
3)	Herkende u een van de monumenten en zo ja, welke?
4)	Wist u dat Groningen naoorlogse monumenten had?
5)	Algemene vragen: geslacht, leeftijd, jaren woonachtig in de stad, opleidingsniveau

Tabel 2 Opzet enquête.

4.2 Gebruik van foto's bij wetenschappelijk onderzoek

Het maken van foto's binnen de sociale wetenschappen als onderdeel van een onderzoeksproject geniet steeds meer aandacht (Rose 2007). Het gebruik van foto's als onderdeel van deze scriptie is de meest voor de hand liggende methode om respondenten monumenten te laten waarderen. Een methode die bij ander onderzoek naar de waardering van omgevingen wordt gebruikt is dat onderzoekers respondenten op de plek van het gebouw/landschap zelf vragen stellen over de waardering ervan. Dit is in deze scriptie echter niet toepasbaar vanwege de eis in dit onderzoek dat bij twee van de vier condities de respondenten voorgehouden werd dat de monumenten die ze waardeerden niet in hun eigen stad staan.

Foto's zijn betrouwbare en nauwkeurige representaties van de materiële werkelijkheid (Hull en Steward 1992; Rose 2007). Voordeel van het gebruik van fotorepresentaties is dat de situaties die worden gepresenteerd hetzelfde zijn voor alle respondenten en dat men precies weet welk beeld men bij de proefpersonen oproept (Ganzeboom 1982; Coeterier 2002). Hierdoor zijn de resultaten vergelijkbaar (Coeterier 2002). Als nadeel noemt Ganzeboom dat de nadruk gelegd wordt op het uiterlijk van de plaats.

Volgens Rose is een van de vereisten voor het gebruik van foto's dat de foto's van een 'goede' kwaliteit dienen te zijn. Hoewel Rose ook opmerkt dat 'goed' een moeilijke kwaliteit is om te definiëren. Foto's voor deze scriptie zijn genomen met een Nikon D40 spiegelreflexcamera met 18-55 DX kitlens. De foto's van de monumenten die zijn gebruikt bij de enquête zijn allen in kleur afgedrukt op A4 formaat.

De waardering van foto's met monumenten kan van meer eigenschappen afhangen dan alleen van het getoonde monument. Zo kan de aanwezigheid van mensen en veel groen op een foto de waardering positief beïnvloeden en kan omgekeerd de aanwezigheid van verkeer op de foto de waardering negatief beïnvloeden (Ganzeboom 1982). Bij het maken van de foto's is hiermee zoveel mogelijk rekening gehouden. De foto's zijn daarom grotendeels genomen op een zondag. De kans op mensen en verkeer op de foto is daardoor kleiner, wat vooral bij de monumenten in het centrum van de stad van invloed was. Ganzeboom maakt in zijn onderzoek een uitzondering op deze regels als het groen nadrukkelijk deel uitmaakte van de totale omgeving. In dit onderzoek is dat het geval bij een van de geselecteerde monumenten, namelijk de 'Kandelaarkerk' aan de Hamburgerstraat. Het park en de vijver vormen een onmiskenbaar onderdeel van het monument.

4.3 Selectie van naoorlogse monumenten

In deze scriptie draait het niet om de waardering van de naoorlogse monumenten alleen. Interessanter dan de vraag of deze monumenten inderdaad zo mooi gevonden worden, is of en hoe de waardering verschilt per conditie.

Het maakt daarom niet uit welke van de vijftien monumenten uit de 'lijst van naoorlogse gemeente-monumenten' van de gemeente Groningen in dit onderzoek worden gebruikt.

Uiteindelijk zijn willekeurig acht monumenten geselecteerd, maar wel op basis van gebouwtype en fotografeerbaarheid van de monumenten. Tijdens het fotograferen kwamen er al snel verschillende belemmeringen aan het licht die het moeilijk maakten een goede foto van het monument te maken: feestverlichting in de binnenstad, bouwcontainers, toegankelijkheid van het gebied, nauwe straten, bomen, struiken en groepen mensen. Zie bijlage drie voor de in de enquêtes gebruikte foto's van de geselecteerde monumenten.

Monument	Naam	Adres
Monument 1	Winkelwoningcomplex Floresplein	Floresplein 32-50
Monument 2	R.K. 'San Salvatorkerk'	Van Starckenborghstraat 1
Monument 3	Wielewaalflat	Zaagmuldersweg 530-690
Monument 4	Winkelcentrum Kostverloren	Van Ruysdaelstraat 2-32; J.Vermeerstraat 61,63,64; Van Mierisstraat 61-63
Monument 5	O.L.S. 'Jan Evert Scholtens' en kleuterschool 'De Anjelier'	Huygensstraat 2
Monument 6	Kandelaarkerk	Hamburgerstraat 13
Monument 7	Bankgebouw 'Groninger Waarborgmij'	Herestraat 113
Monument 8	Onderwijscentrum Prof. Van der Leeuw	Verzetsstrijderslaan 2,2a,2b

Tabel 3 Overzicht van de acht geselecteerde monumenten.

4.4 Respondenten

De doelpopulatie in deze scriptie bestaat uit inwoners van de gemeente Groningen. De steekproef dient een afspiegeling van de doelpopulatie te zijn. Daarom is ervoor gekozen om op verschillende plekken in de stad enquêtes af te nemen: Rijksuniversiteit Groningen, winkelcentra, basisscholen en het Universitair Medisch Centrum Groningen. Deze plekken zijn gekozen op basis van hun centrumfunctie en de daar te verwachten respondentengroepen.

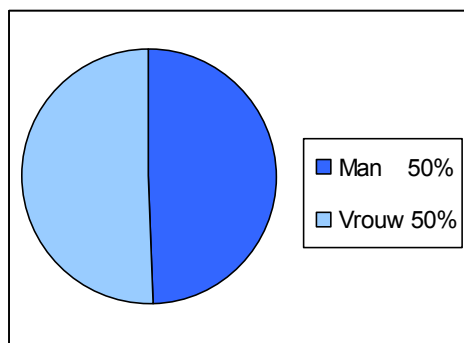
De enquête werd door de respondent zelf ingevuld of, als de respondent daar de voorkeur aan gaf, voorgelezen door de enquêteur. Enquêtes zijn afgenomen op doordeweekse dagen tussen 10:00 en 17:00 bij wisselend weer.

In totaal zijn er 148 mensen geënquêteerd. Het aantal respondenten per conditie verschilt wel: conditie 1 (Groningen & Monument) 51 respondenten, conditie 2 (Groningen & geen monument) 30 respondenten, conditie 3 (geen Groningen & Monument) 37 respondenten en conditie 4 (geen Groningen & geen monument) 30 respondenten.

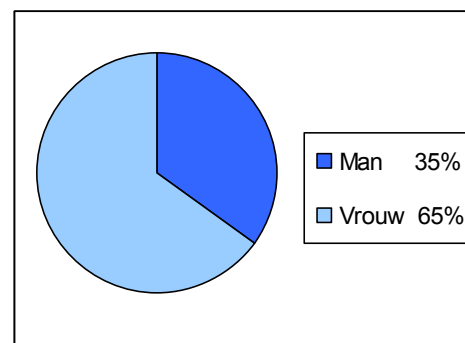
4.4.1 Geslacht

Van de 148 respondenten zijn er 97 vrouw en 51 man. De man/vrouw verhouding in de gemeente Groningen is te zien in figuur 2 a. De figuren 2 c-e geven een overzicht van de man/vrouw verhouding per conditie.

Wat opvalt, is de scheve man/vrouw verhouding bij alle vier de condities in vergelijking tot de man/vrouw verhouding in gemeente Groningen. Het grote aantal vrouwen in de vier steekproeven zou verklaard kunnen worden door het tijdstip van enquêteren; enquêtes werden namelijk afgenomen tussen 10:00 en 17:00. Daarnaast zou de locatie, onder andere bij supermarkten en basisscholen, van invloed kunnen zijn. De welwillendheid om mee te werken aan het onderzoek was onder vrouwen ook groter dan onder mannen. Bij het analyseren van de data moet daarom kritisch naar de invloed van deze factoren gekeken worden.

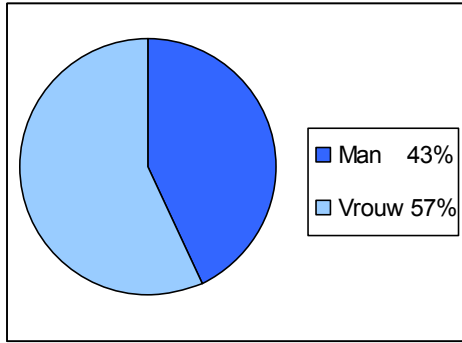

Figuur 2 a Gemeente Groningen

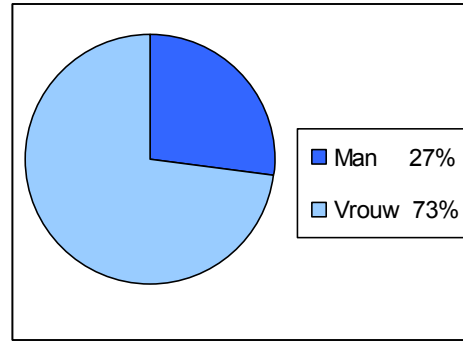

Figuur 2 b Totaal van de 4 condities

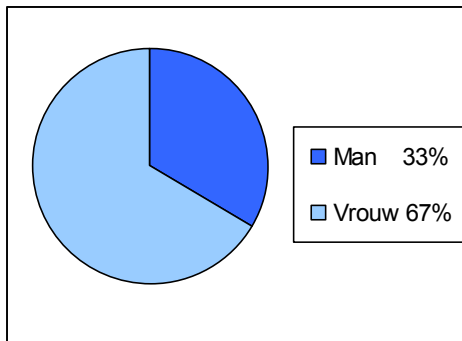

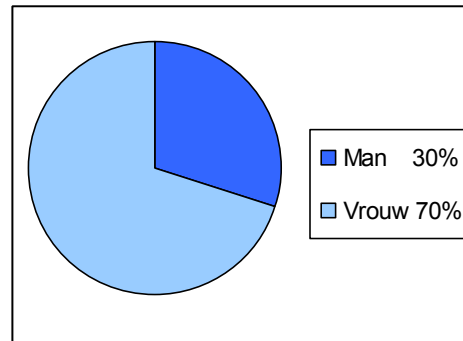
Figuur 2 c Conditie 1

Figuur 2 d Conditie 2

Figuur 2 e Conditie 3

Figuur 2 f Conditie 4

4.4.2 Leeftijd

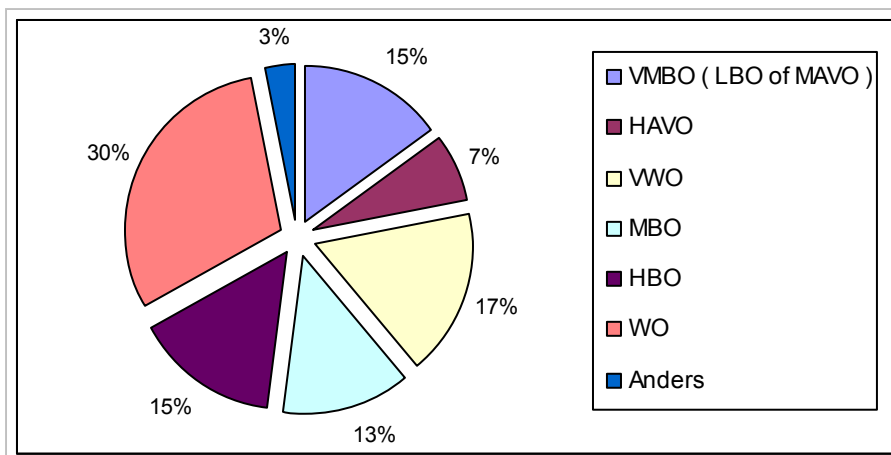
De oudste respondent is 84 jaar en de jongste respondent is 15 jaar, de gemiddelde leeftijd is 38 jaar. Van twee respondenten ontbreekt de leeftijdsdata, omdat ze hun leeftijd liever niet wilden geven. Voor de overzichtelijkheid en de vergelijkbaarheid is leeftijd hier opgedeeld in vier klassen: 0-24 jaar, 25-44 jaar, 45-64 jaar en 65 jaar of ouder (tabel 4). Het totaal van de vier condities wijkt niet veel af van de percentages binnen de gemeente Groningen. De leeftijdverhoudingen per conditie komen niet precies overeen met de leeftijdsverhoudingen binnen de gemeente Groningen. Zo heeft conditie twee te weinig respondenten in de groep 0-24 jaar en heeft conditie drie te weinig respondenten in de leeftijdscategorie 25-44 jaar.

Leeftijdsklassen	Conditie				Totaal	Groningen
	1 Gron. & Mon.	2 Gron. & geen mon.	3 Geen Gron. & Mon.	4 Geen Gron. & geen mon.		
0-24 jaar	24	14	7	12	57	67140
Percentage	48%	37,8%	23,3%	41,4%	39%	36%
25-44 jaar	11	7	10	10	38	57710
Percentage	22%	18,9%	33,3%	34,5%	26%	31%
45-64 jaar	11	13	9	5	38	4131
Percentage	22%	35,1%	30%	17,2%	26%	21%
65 jaar of ouder	4	3	4	2	13	21065
Percentage	8%	8,1%	13,3%	6,9%	8%	12%
Totaal	50	37	30	29	146	187227
Percentage	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100%	100,0%

Tabel 4 Leeftijdsverhouding per conditie.

4.4.3 Opleiding

Van de respondenten heeft 30 procent als hoogst behaalde opleiding W.O. en 17% V.W.O, zie figuur 3. Hoewel exacte data over de populatie wat betreft hoogst genoten opleiding niet voor handen was kan aangenomen worden dat deze percentages hoger zijn dan in de populatie. Dit komt waarschijnlijk omdat een deel van de enquêtes zijn afgenomen rond gebouwen van de Rijksuniversiteit Groningen. Daarnaast waren studenten ook op de andere afname locaties welwillender om te participeren in het onderzoek dan niet-studenten. Tabel 5 geeft de aantallen voor het hoogst voltooide opleidingsniveau per conditie weer.

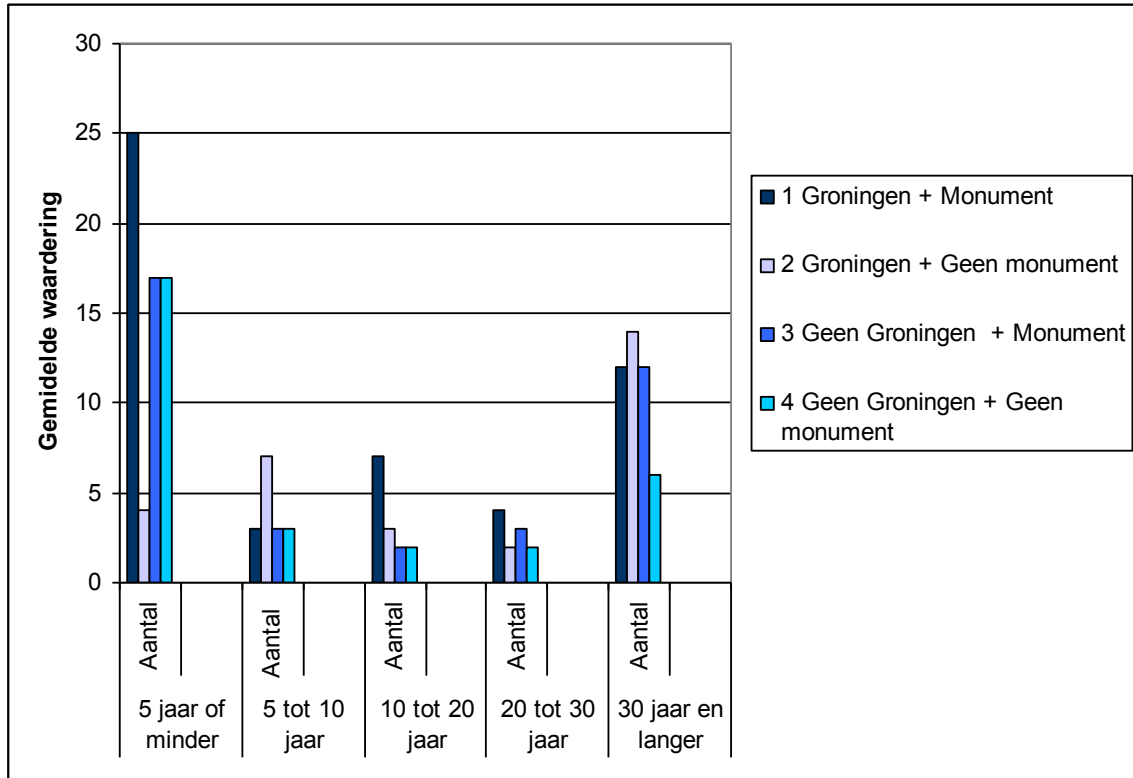
Figuur 3 Hoogst voltooide opleiding.

Opleidingsniveau	Conditie				Total
	1 Gron. + Monument	2 Gron. + Geen monument	3 Geen Gron. + Monument	4 Geen Gron. + Geen monument	
VMBO (LBO of MAVO)	8	5	8	1	22
HAVO	6	3	0	2	11
VWO	10	1	5	9	25
MBO	9	6	4	0	19
HBO	6	7	5	4	22
WO	10	8	13	13	44
Anders	2	0	1	1	4
Total	51	30	36	30	147

Tabel 5 Hoogst voltooide opleiding in aantallen per conditie.

4.4.4 Jaar woonachtig in Groningen

Aan de respondenten werd gevraagd hoe lang ze al in de gemeente Groningen wonen. De resultaten zijn hier ingedeeld in vijf klassen. Wat opvalt in figuur 4 is dat relatief veel respondenten vijf jaar of minder in de gemeente Groningen wonen. Dit zou verklaard kunnen worden door het relatief grote aantal studenten in de vier steekproeven. Wat verder opvalt, is dat conditie twee (Groningen & geen monument) in verhouding tot de andere condities lager scoort bij de periode 5 jaar of minder en het hoogst bij 30 jaar en langer. Dit zou verklaard kunnen worden door de leeftijdsverhoudingen. Conditie twee (Groningen & geen monument) heeft namelijk in verhouding tot de andere drie condities meer ouderen en minder jongeren. En ouderen verhuizen nu eenmaal minder snel dan jongeren.

Figuur 4 Jaren woonachtig in de gemeente Groningen.

4.5 Methodes van data-analyse

Uiteindelijk zullen er met behulp van het programma SPSS 16.0 enkele statistische toetsen worden uitgevoerd.

Er zal aan de hand van multiële regressie gekeken worden of de persoonskenmerken van de respondent van invloed zijn op de waardering van naoorlogse monumenten. Het gaat om geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en jaren woonachtig in de gemeente Groningen.

Om de rol van 'locatie' en 'monumentenstatus' bij de toekenning van waardering aan naoorlogse monumenten te bekijken is een variatieanalyse met meerdere factoren uitgevoerd.

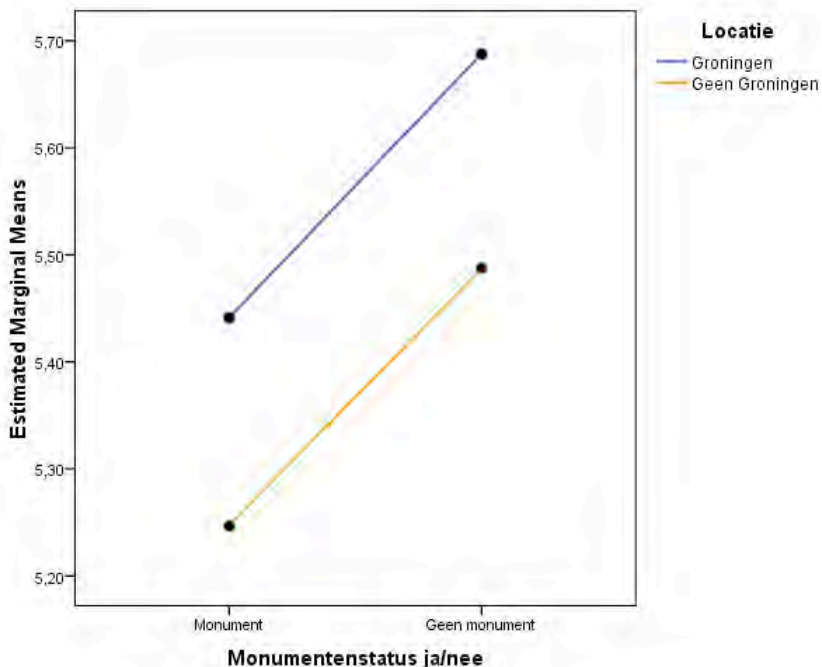
5 Resultaten

Paragraaf 5.1 behandelt de vier condities (1 Groningen + monument), (2 Groningen + geen monument), (3 Geen Groningen + monument) en (4 geen Groningen + geen monument) en de rol die de expliciete benoeming van (1) monumentenstatus en (2) locatie spelen bij de toekenning van waardering aan naoorlogse monumenten. In paragraaf 5.2 wordt ingegaan op de totale waardering van naoorlogse monumenten van alle vier de condities samen. Er zal daarbij worden gekeken naar de kenmerken van de respondenten (geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en jaren woonachtig in de gemeente Groningen) en de invloed hiervan op de toekenning van waardering aan naoorlogse monumenten. Paragraaf 5.3 kijkt ook naar de kenmerken van de respondenten en de rol hiervan bij de toekenning van waardering aan naoorlogse monumenten, alleen zal nu het accent liggen op de waardering per monument.

5.1 De waardering per conditie

Figuur 5 geeft een globaal overzicht van de gemiddelde waardering van naoorlogse monumenten per conditie. Wat opvalt, is dat de respondenten de getoonde naoorlogse monumenten hoger waarderen als hen expliciet voorgehouden werd dat het niet om monumenten ging.

Daarnaast werd er gekeken naar de invloed van de locatie van de monumenten op de waardering. Hierbij werd er een verschil gemaakt tussen de expliciete benoeming van de eigen woonplaats, in dit geval de gemeente Groningen, en andere steden in Nederland.

Figuur 5 De waardering van naoorlogse monumenten voor 'locatie' en 'monumentenstatus'.

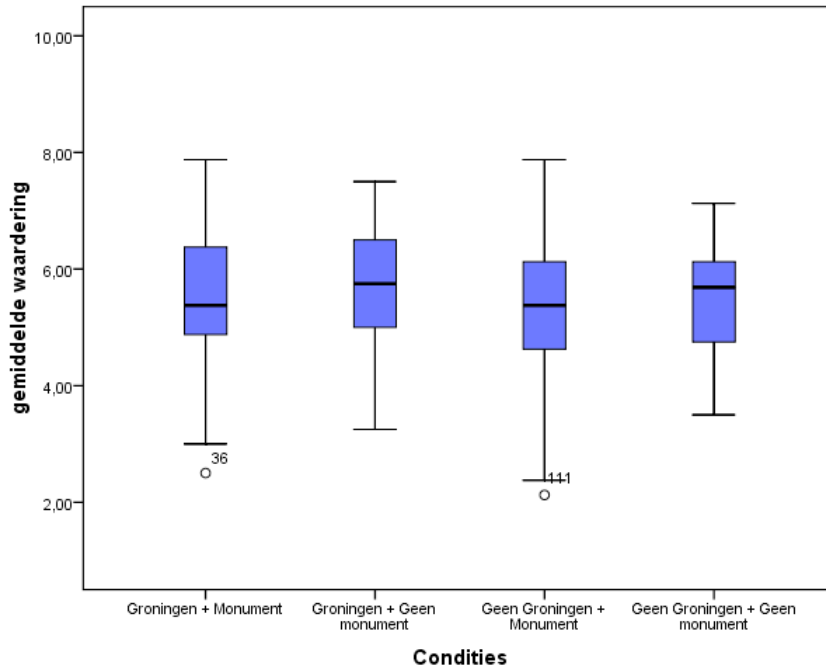
Respondenten waarderen monumenten in conditie twee (Groningen + geen monument) hoger dan de overige condities. Maar de andere conditie waarin expliciet Groningen wordt benoemd, namelijk conditie één (Groningen + monument) wordt niet meer gewaardeerd dan conditie vier (geen Groningen + geen monument). Wel scoort conditie één hoger dan conditie drie (geen Groningen + monument). De spreiding van de verdeling van de waardering per conditie is weergegeven in figuur 6.

Conditie	95% Confidence Interval	
	Lower Bound	Upper Bound
1. Groningen + Monument	5,130	5,752
2. Groningen + geen monument	5,282	6,093
3. Geen Groningen + Monument	4,882	5,612
4. Geen Groningen + geen monument	5,082	5,893

Tabel 6 Overzicht van de betrouwbaarheidsintervallen van de vier condities.

Om te onderzoeken of de expliciete benoeming van (1) locatie en (2) monumentenstatus van invloed is op de waardering van naoorlogse monumenten is er een variantie-analyse met meerdere factoren uitgevoerd.

Uit de uitvoer van de test blijkt dat het interactie-effect niet significant is ($p=0,461$). De verschillen in de steekproef blijken dus niet statistisch significant. Dit is ook te zien aan de overlap van de betrouwbaarheidsintervallen van de vier condities, zie tabel 6. Er is daarmee geen effect gevonden van (1) de expliciete benoeming van monumentenstatus op de waardering en (2) de expliciete benoeming van locatie op de toekenning van waardering aan naoorlogse monumenten. Het geringe verschil in gemiddelde waardering berust wellicht op toeval.

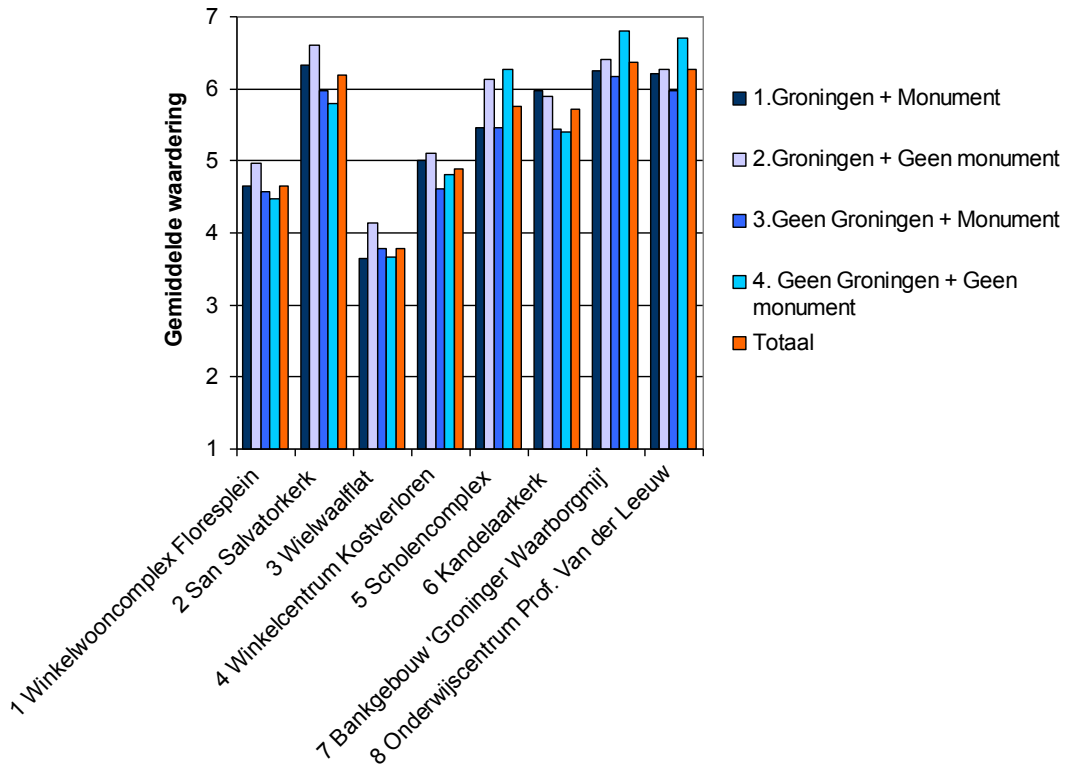
Figuur 6 Boxplot van de gemiddelde waardering per conditie, $n=148$. Gemiddelde conditie één: 5,44, conditie twee: 5,69, conditie drie: 5,25 en conditie vier: 5,49.

5.1.1 De waardering per monument per conditie

Figuur 7 geeft een overzicht van de gemiddelde waardering per monument per conditie en het totaal van alle vier de condities (om de verschillen tussen de condities te verduidelijken is de schaal aangepast naar een maximum van zeven). Wat opvalt, is dat monument drie, de Wielewaalflat, door de respondenten bij alle vier de condities gemiddeld als laagst wordt gewaardeerd. Het monument dat gemiddeld het hoogst wordt gewaardeerd is minder eenduidig vast te stellen.

Bij de condities waarbij expliciet 'geen Groningen' werd benoemd, de condities drie en vier, scoorde de 'Groninger Waarborgmij' het hoogst.

De condities waarbij expliciet Groningen werd benoemd, de condities één en drie, hebben met een kleine meerderheid een ander monument op de eerste plaats, namelijk de San Salvatorkerk.

Figuur 7 De gemiddelde waardering per monument per conditie.

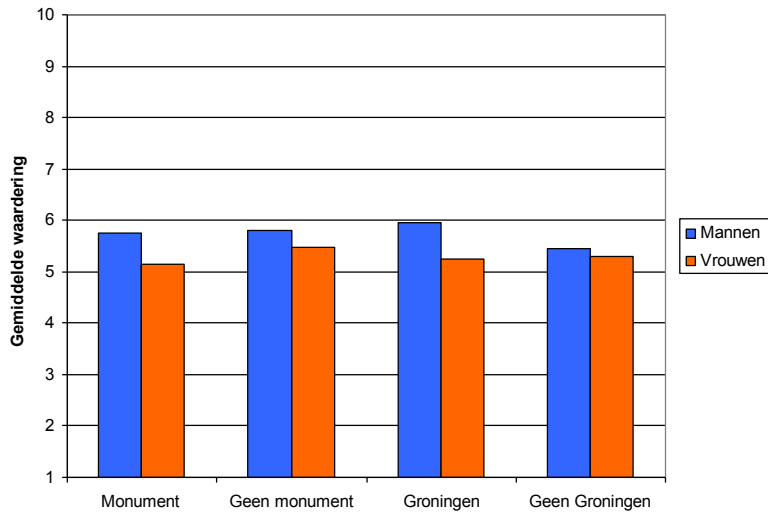
5.1.2 Waardering voor geslacht voor 'locatie' en 'monumentenstatus'

Voor geslacht en opleiding is er gekeken of er verschil in gemiddelde waardering is per conditie. Voor geslacht staan de gemiddelde waardering voor wel/geen monument en wel/geen Groningen in figuur 8. Er vallen een aantal zaken op. Ten eerste dat bij alle vier de condities mannen hoger waarderen dan vrouwen. Maar deze verschillen zijn niet overal even groot. Mannen waarderen bijvoorbeeld gebouwen hoger dan vrouwen als hen voorgelaten wordt dat het om monumenten gaat. Wellicht zijn mannen meer onder de indruk van de monumentenstatus.

Ten tweede dat bij de groep aan wie werd verteld dat de monumenten/gebouwen in Groningen staan mannen de gebouwen/monumenten hoger waarderen dan vrouwen.

Een variantie-analyse met meerdere factoren is gebruikt om te bekijken of de gevonden verschillen tussen mannen en vrouwen voor het eerste hoofdeffect 'monumentenstatus' statistisch significant zijn. Uit de uitvoer blijkt dat het interactie-effect (geslacht x status) niet significant is ($p=0,460$).

Figuur 8 De gemiddelde waardering door mannen en vrouwen per hoofdeffect 'locatie' en 'monumentenstatus'.

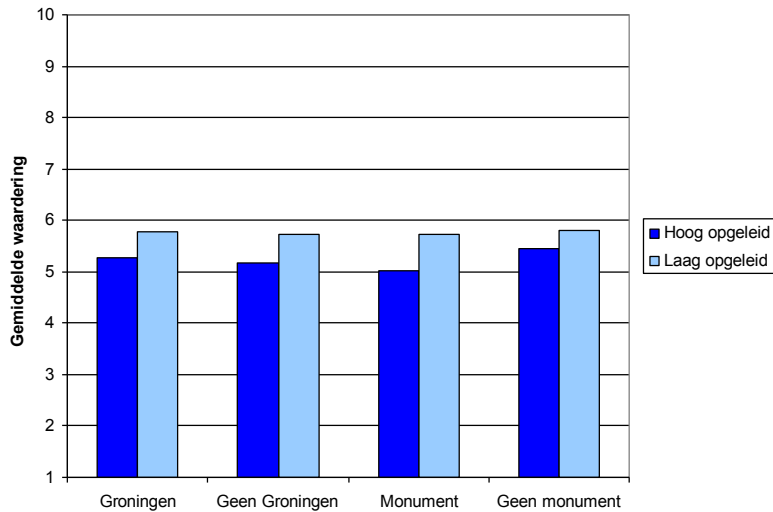
Dit betekent dat de verschillen tussen de groepen niet verklaard kunnen worden uit een gecombineerd effect van 'status' en 'geslacht'. Ze kunnen wel verklaard worden uit de individuele effecten van beide factoren. Geslacht is significant ($p=0,018$) en locatie niet ($p=0,298$).

Een variantie-analyse met meerdere factoren is ook gebruikt om te bekijken of de gevonden verschillen tussen mannen en vrouwen voor het tweede hoofdeffect 'locatie' statistisch significant zijn. Voor locatie is het interactie-effect (geslacht x locatie) ook niet significant ($p=0,134$). Dit betekent dat de verschillen tussen de groepen niet verklaard kunnen worden uit een gecombineerd effect van 'locatie' en 'geslacht'. Ze kunnen wel verklaard worden uit de individuele effecten van beide factoren. Geslacht is significant ($p=0,031$) en locatie niet ($p=0,249$).

5.1.3 Waardering voor opleidingsniveau voor 'locatie' en 'monumentenstatus'

Naast geslacht is er gekeken naar verschil in waardering voor opleidingsniveau per conditie (figuur 9). Wat opvalt, is dat de respondenten aan wie expliciet werd vermeld dat het om monumenten ging de getoonde gebouwen hoger waarderden indien men laagopgeleid was. Zijn laagopgeleiden wellicht meer onder de indruk van een monumentenstatus dan hoogopgeleiden? Of zijn hoogopgeleiden wellicht kritischer ten aanzien van de getoonde monumenten?

Een variantie-analyse met meerdere factoren is gebruikt om te bekijken of de gevonden verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden voor het eerste hoofdeffect 'monumentenstatus' statistisch significant zijn. Voor locatie is het interactie-effect (opleiding x locatie) ook niet significant. Het significantieniveau =0,332. Dit betekent dat de verschillen tussen de groepen niet verklaard kunnen worden uit een gecombineerd effect van 'locatie' en 'geslacht'.

Figuur 9 De gemiddelde waardering voor hoog- en laagopgeleiden voor de twee hoofdeffecten 'locatie' en 'monumentenstatus'.

Ze kunnen wel verklaard worden uit de individuele effecten van beide factoren. Geslacht is significant ($p=0,006$) en locatie niet ($p=0,177$).

Een variantie-analyse met meerdere factoren is ook gebruikt om te bekijken of de gevonden verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden voor het tweede hoofdeffect 'locatie' statistisch significant zijn. Voor locatie is het interactie-effect (opleiding x locatie) ook niet significant. Het significantieniveau =0,914. Dit betekent dat de verschillen tussen de groepen niet verklaard kunnen worden uit een gecombineerd effect van 'locatie' en 'geslacht'. Ze kunnen wel verklaard worden uit de individuele effecten van beide factoren. Opleiding is significant ($p=0,010$) en locatie niet ($p=0,681$).

5.2 De totale waardering van naoorlogse monumenten

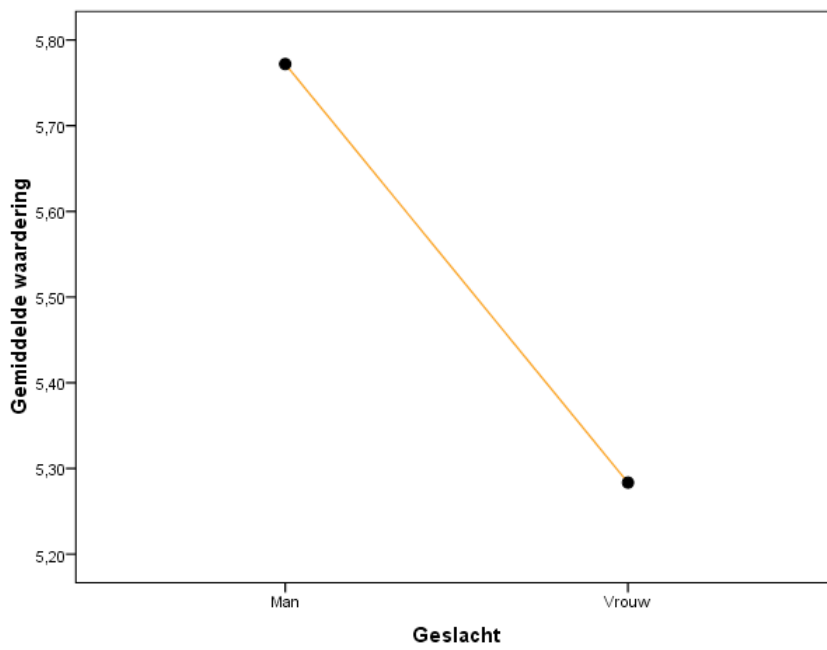
Als de resultaten van de vier condities samen worden bekeken blijkt dat de respondenten naoorlogse monumenten gemiddeld met een 5,45 waarderen. Uitgaande van het Nederlandse becijferingsstelsel op scholen betekent dit dat naoorlogse monumenten gemiddeld met een onvoldoende worden gewaardeerd. Tabel 7 geeft een overzicht van de gemiddelde waardering per monument en van de gemiddelde waardering voor de persoonskenmerken van de respondenten.

5.2.1 Waardering door mannen en vrouwen

Naast de totale waardering is er ook gekeken naar het verschil in gemiddelde waardering van naoorlogse monumenten door mannen en vrouwen voor de vier condities samen.

Mannen waarderen naoorlogse monumenten gemiddeld iets hoger dan vrouwen: 5,77 voor mannen tegenover 5,28 voor vrouwen, dat is een verschil van 0,49 (figuur 10). Dit verschil is significant (t-toets voor twee onafhankelijke steekproeven, $p=0,011$). Dit betekent dat er in de populatie een significant verschil is in de mate waarin mannen en

vrouwen na oorlogse monumenten waarderen. Wellicht waarderen mannen de kenmerken van de wederopbouw architectuur meer dan vrouwen.

Figuur 10 De gemiddelde waardering van na oorlogse monumenten door mannen en vrouwen.

Monument	Totale waardering per monument	Geslacht			Opleidingsniveau			Leeftijd	Jaren woonachtig in Groningen
		Man	Vershil	Vrouw	Laag opgeleid	Vershil	Hoog opgeleid		
Totaal	5,45	5,77	0,49	5,28	5,76	0,54	5,22		
				P=0,037			*	*	*
1	4,66	5,26	0,92	4,34	5,44	1,36	4,08		
				P=0,031			P=0,001	P=0,007	*
2	6,19	6,18	0,02	6,20	6,58	0,62	5,96		
				*			*	*	*
3	3,78	4,37	0,90	3,47	4,38	0,98	3,40		
				P=0,019			P=0,046	*	*
4	4,89	5,28	0,60	4,68	5,50	1,04	4,46		
				*			P=0,006	*	*
5	5,76	5,98	0,34	5,64	5,83	0,17	5,66		
				*			*	*	*
6	5,7	6,16	0,69	5,47	5,75	0,15	5,60		
				P=0,045			*	*	*
7	6,37	6,57	0,30	6,27	6,21	0,22	6,43		
				*			*	*	*
8	6,26	6,39	0,19	6,20	6,37	0,18	6,19		
				*			*	*	*

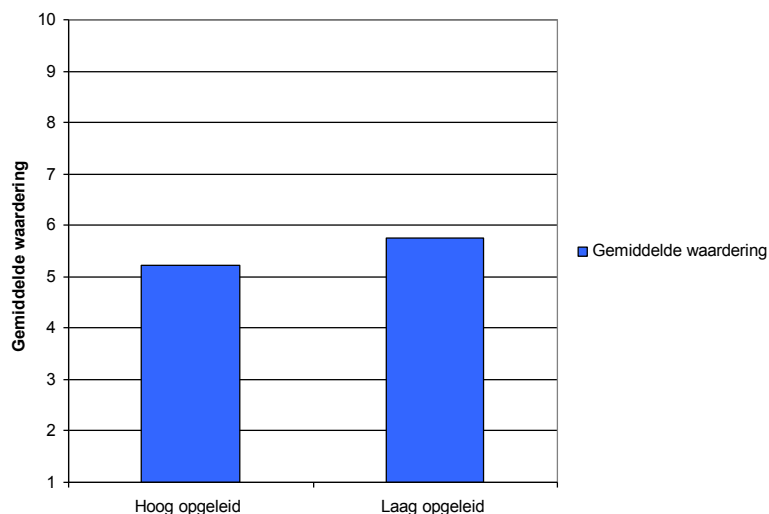
Tabel 7 Overzicht van de gemiddelde waardering per monument voor de persoonskenmerken. Resultaten met een significante uitkomst zijn met de kleur blauw gearceerd, niet-significante uitkomsten met een *

5.2.2. Opleidingsniveau

Om te onderzoeken of hoogopgeleiden naoorlogse monumenten anders waarderen dan laagopgeleiden zijn opleidingsniveaus samengevoegd. De groep laagopgeleid bestaat uit vmbo, havo en mbo. De groep hoogopgeleid bestaat uit hbo en wo. Er is bewust gekozen om de groep vwo eerst buiten beschouwing te laten. In de steekproeven zitten namelijk relatief veel studenten. Eerste-, tweede- en derdejaars bachelor studenten vallen door de vraagstelling (hoogst *voltooide* opleiding) in de groep vwo. Hierdoor zou er een vertekend beeld kunnen optreden. De groep hoogopgeleiden waardeert naoorlogse monumenten gemiddeld met een 5,35 en de groep laagopgeleiden waardeert naoorlogse monumenten gemiddeld met een 5,76. Dit is een verschil van 0,41. Dit verschil is significant (t-toets voor twee onafhankelijke steekproeven, $p=0,048$).

Als de groep vwo, die grotendeels uit bachelorstudenten bestaat, vervolgens bij hoogopgeleid wordt gerekend dan wordt het verschil groter. De groep hoogopgeleiden waardeert naoorlogse monumenten dan met een gemiddelde van 5,22 en de groep laagopgeleiden waardeert naoorlogse monumenten dan met een gemiddelde van 5,76. Dat is een verschil van 0,54 (figuur 11). Na toetsing met een t-toets voor twee onafhankelijke steekproeven blijkt het verschil significant ($p=0,004$). Dit betekent dat er in de populatie een significant verschil is in de mate waarin hoog- en laagopgeleiden naoorlogse monumenten waarderen. Dit zijn opvallende uitkomsten. Uit de literatuur bleek namelijk dat hoogopgeleiden monumenten hoger waarderen dan laagopgeleiden.

Om te controleren voor de andere variabelen is een multiële regressie toets gebruikt. Hier bleek dat geslacht wel significant bleef ($p= 0,037$), maar opleidingsniveau niet ($p=0,116$). Het relatieve gewicht van 'opleidingsniveau' is bij de multiële regressie dus gering.

Figuur 11 De gemiddelde waardering voor hoog- en laagopgeleiden met de 'vwo' bij de groep hoogopgeleid.

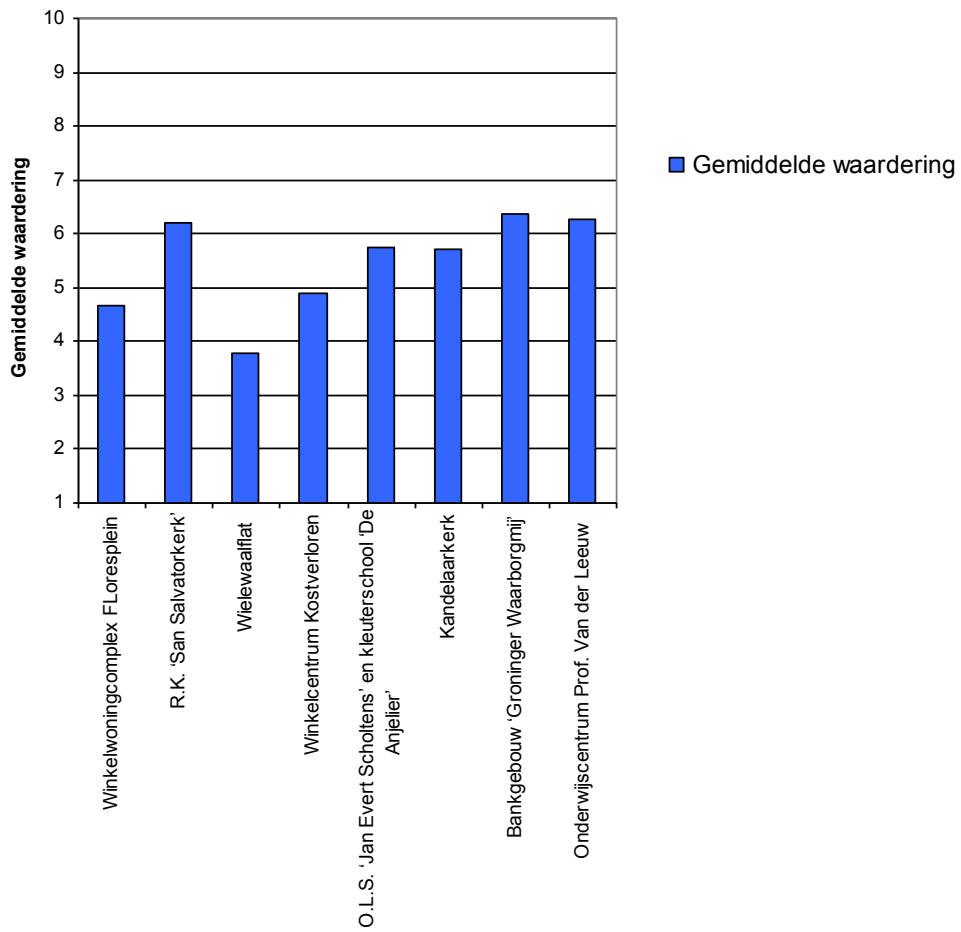
5.2.3 Leeftijd en jaren woonachtig in de gemeente Groningen

Ten eerste is gekeken naar de leeftijd van de respondenten. Niet iedereen heeft de wederopbouw meegemaakt. Daarom zou er wellicht een verschil in waardering kunnen zijn ten aanzien van de toen gebouwde monumenten. Ten tweede is het aantal jaren dat respondenten in de gemeente Groningen wonen bekeken. Mensen die al jaren in een stad wonen en hun omgeving daardoor beter leren kennen zouden gebouwen ook wellicht hoger kunnen waarderen doordat zij er een band mee hebben gekregen. Beide kenmerken zijn echter niet significant (multipel regressie, leeftijd $p=0,461$, jaren woonachtig in Groningen $p=0,917$).

5.3 De waardering per monument

Figuur 12 geeft een overzicht van de gemiddelde waardering per monument. Het monument dat het laagst wordt gewaardeerd is monument drie, de Wielewaalflat. Het monument dat het hoogst wordt gewaardeerd is monument zeven, bankgebouw 'Groninger Waarborgmij'. De hoogst gewaardeerde gebouwen hebben iets meer overlap van de betrouwbaarheidsintervallen dan de lager gewaardeerde monumenten. Het betrouwbaarheidsinterval van de Wielewaalflat overlapt zelfs helemaal niet met die van een van de andere monumenten (tabel 8).

De nummer één, 'de Groninger Waarborgmij', en de nummer drie, 'de San Salvatorkerk', zijn meer historiserend qua architectuur dan de overige monumenten. De nummer twee en vier zijn beiden scholen. Monumenten met een woonfunctie scoorden het laagst: winkelcentrum Kostverloren (met bovenwoningen) op de zesde plek, winkelwoningcomplex Floresplein op de zevende plek en zoals al genoemd de Wielewaalflat als laagst gewaardeerd monument op plek acht.

Figuur 12 De gemiddelde waardering per monument.

Monument	Gemiddelde	95% Confidence Interval of the Difference	
		Lower	Upper
1. Winkelwoningcomplex Floresplein	4,6554	4,3590	4,9518
2. San Salvatorkerk	6,1892	5,8985	6,4799
3. Wielewaalflat	3,7838	3,4857	4,0819
4. Winkelcentrum Kostverloren	4,8851	4,5981	5,1722
5. O.L.S. 'Jan Evert Scholtens' en kleuterschool 'De Anjelier'	5,7568	5,4659	6,0476
6. Kandelaarkerk	5,7095	5,4026	6,0163
7. Groninger Waarborgmij	6,3716	6,1332	6,6100
8. Onderwijscentrum Prof. Van der Leeuw	6,2635	6,0273	6,4997

Tabel 8 De betrouwbaarheidsintervallen van de acht monumenten.

5.3.1 Winkelwoningcomplex Floresplein

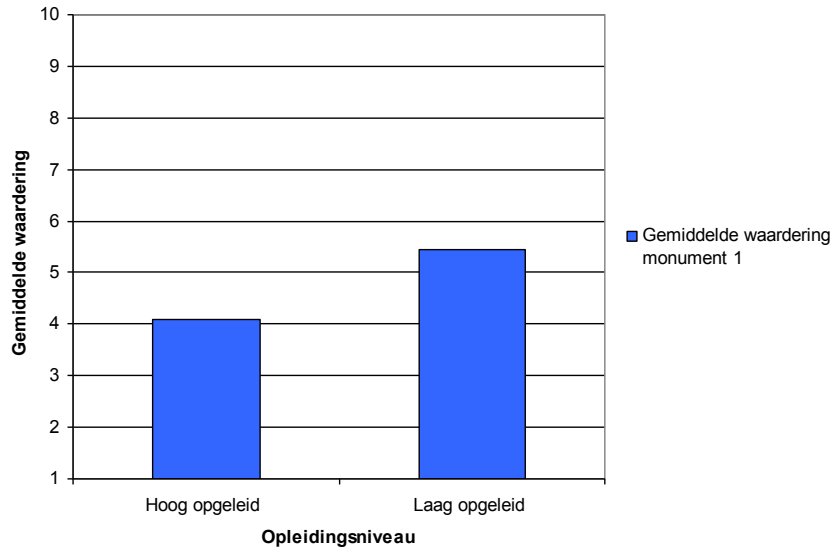
Dit monument wordt gemiddeld met een 4,66 gewaardeerd door de respondenten. Als gekeken wordt naar het verschil in waardering door mannen en vrouwen van dit winkelwoningcomplex blijkt dat mannen het monument gemiddeld waarderen met een 5,26 en vrouwen met een 4,34 ($p=0,031$). Het verschil is 0,92. Dit is een groter verschil in waardering door mannen en vrouwen dan voor alle monumenten samen (tabel 7).

Naast geslacht is er gekeken naar de leeftijd van de respondenten en de invloed hiervan op de waardering. Het verband tussen 'leeftijd' en de 'waardering van monument één' is significant ($p=0,007$). Een toename van de leeftijd betekent een toename van de waardering van winkelwoningcomplex Floresplein (multipale regressie, $b=0,034$).

Ook is er onderzocht of er verschil in de gemiddelde waardering van monument één is als gekeken wordt naar opleidingsniveau. De groep 'vwo' is bij de hoogopgeleiden gerekend. Bij de monumenten drie, de Wielewaalflat, en vier, winkelcentrum Kostverloren, (waarbij het verschil in waardering voor opleidingsniveau ook significant is) zal dit eveneens het geval zijn.

In figuur 13 is dezelfde tendens te zien als bij paragraaf 5.2.2: hoogopgeleiden waarderen naoorlogse monumenten lager dan laagopgeleiden ($p=0,001$).

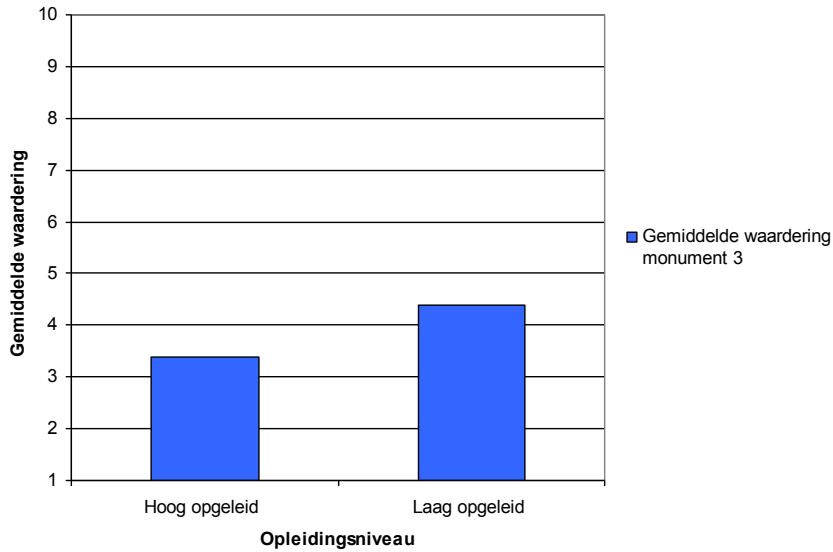
Figuur 13 De gemiddelde waardering voor monument één per opleidingsniveau

5.3.2 De San Salvatorkerk

Niet significant, wel opvallend is de waardering van de San Salvatorkerk door mannen en vrouwen. Mannen waarderen de kerk met een 6,18 en vrouwen met een 6,20. Dit is een verschil van 0,02. Het is het kleinste verschil in waardering door mannen en vrouwen.

5.3.3 De Wielewaalflat

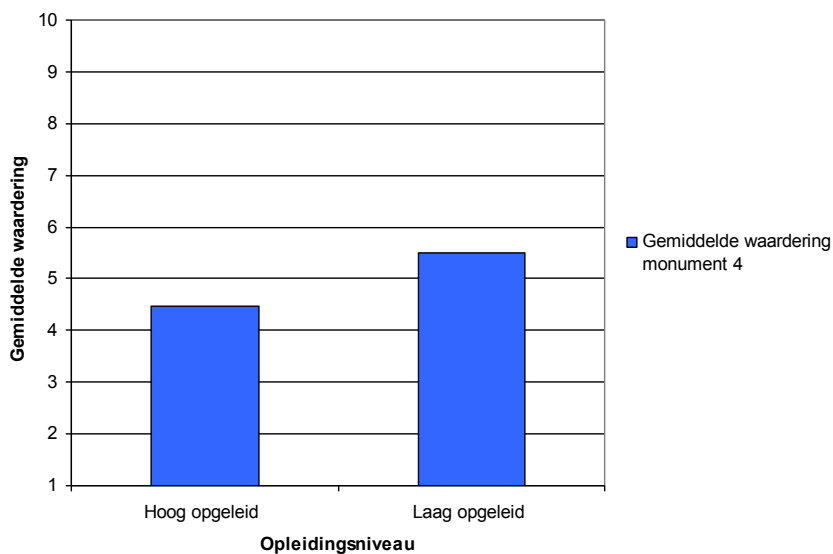
Met een gemiddelde waardering van 3,78 is de Wielewaalflat het laagst gewaardeerde monument uit de enquête. Mannen waarderen de galerijflat gemiddeld met een 4,37 en vrouwen met een 3,47 ($p=0,019$). Dit is een verschil van 0,90. Het verschil is daarmee groter dan het verschil in waardering door mannen en vrouwen voor het totaal (0,49), zie tabel 7. Ook voor de Wielewaalflat is gekeken naar de gemiddelde waardering door hoog- en laagopgeleiden. Figuur 14 laat zien dat laagopgeleiden de Wielewaalflat iets hoger waarderen dan hoog opgeleiden. Het verschil in waardering door beiden (0,98) is daarmee groter dan het verschil in waardering als gekeken wordt naar het totaal voor opleidingsniveau (0,54), zie tabel 7.

Figuur 14 De gemiddelde waardering voor de Wielewaalflat per opleidingsniveau.

5.3.4 Winkelcentrum Kostverloren

Winkelcentrum Kostverloren met bovenwoningen krijgt een 4,89 van de respondenten. Als gekeken wordt naar de waardering van dit monument per opleidingsniveau dan is eveneens te zien dat laagopgeleiden hoger waarderen dan hoogopgeleiden (figuur 15). Het verschil in waardering van winkelcentrum Kostverloren voor opleidingsniveau is significant ($p=0,006$).

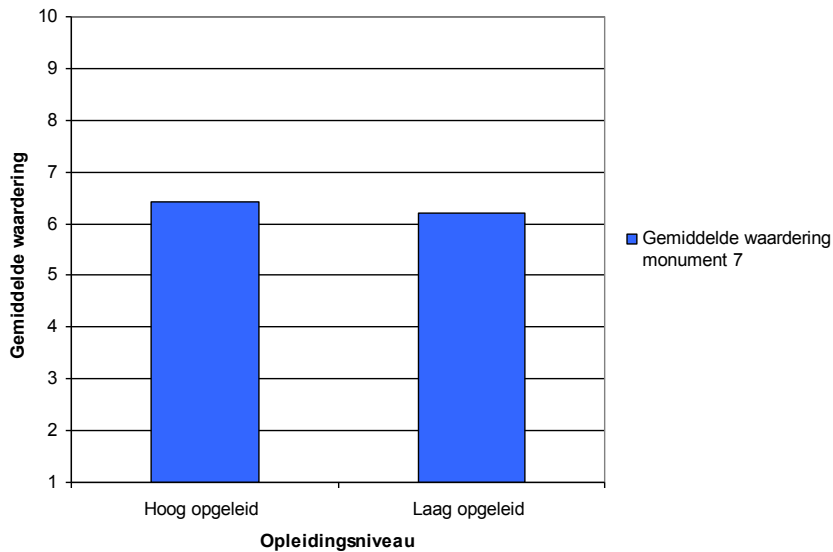
Figuur 15 De gemiddelde waardering voor winkelcentrum Kostverloren per opleidingsniveau.

5.3.5 De Kandelaarkerk

De kandelaarkerk, momenteel een boksschool, kreeg van de respondenten gemiddeld een 5,7. De gemiddelde waardering van de mannen was een 6,16 en de gemiddelde waardering van de vrouwen is 5,47 (multipale regressie, $p=0,45$).

5.3.6 Bankgebouw 'Groninger Waarborgmij'

Met een 6,37 is voormalig bankgebouw 'Groninger Waarborgmij' het hoogst gewaardeerde monument. Bij de 'Groninger Waarborgmij' is een ander beeld van de gemiddelde waardering te zien als gekeken wordt naar het opleidingsniveau (figuur 16). Hoogopgeleiden waarderen hoger dan laagopgeleiden Dit is een andere tendens dan tot dusver naar voren kwam bij alle andere monumenten. Dit verschil is echter niet significant (multipale regressie, $p=0,372$).

Figuur 16 De gemiddelde waardering van de 'Groninger Waarborgmij' per opleidingsniveau.

6 Conclusie

6.1 Monumentenstatus en locatie

De hoofdvraag was: "Welke rol speelt de expliciete benoeming van (1) de monumentenstatus en (2) de locatie op de toekenning van waardering aan naoorlogse monumenten?".

Ten eerste de monumentenstatus. In de steekproef werd een verschil in waardering van naoorlogse monumenten gevonden voor het hoofdeffect 'monumentenstatus'. Gebouwen waarbij expliciet werd vermeld dat het om monumenten ging werden lager gewaardeerd dan gebouwen waarbij de monumentenstatus niet expliciet werd vermeld.

Uit de variantie-analyse met meerdere factoren blijkt echter dat er geen effect van monumentenstatus is op de waardering van naoorlogse monumenten.

Alhoewel er geen algemene uitspraken gedaan kunnen worden naar aanleiding van de statistische analyse geven de resultaten wel een indicatie over de richting van de verandering.

Dat de respondenten de getoonde gebouwen juist lager waarden als hen werd voorgehouden dat het om monumenten ging is namelijk wel opmerkelijk. Het tegenovergestelde werd vooraf op basis van de literatuur verwacht.

Het zou verklaard kunnen worden doordat de respondenten sceptisch zijn over de gekozen monumenten. Tijdens het afnemen van de enquêtes was een veelgehoorde opmerking onder respondenten: "Zijn dit nou monumenten?". De respondenten zijn blijkbaar niet zo onder de indruk van de monumentenstatus van een gebouw, men laat zich er in ieder geval niet toe beïnvloeden bij de waardering ervan.

Ten tweede locatie. Dat locatie niet van invloed is op de waardering van monumenten heeft wellicht te maken met een mogelijk identiteitsconflict. In het onderzoek werd een onderscheid gemaakt tussen enerzijds Groningen als mogelijke locatie van de monumenten en anderzijds andere steden in Nederland. Groningers zijn naast inwoners van de gemeente Groningen ook Nederlanders. Groninger gebouwen en monumenten zouden gezien kunnen worden als een variant van nationaal erfgoed. Dit zou een verklaring kunnen zijn waarom het locatie effect niet optreedt. Wellicht treedt het effect wel op als in volgend onderzoek als 'other' geen Nederlandse steden, maar bijvoorbeeld Duitse steden worden gerepresenteerd.

Een andere verklaring voor het niet optreden van het locatie-effect zou kunnen zijn dat de identiteit niet zichtbaar is aan de gebouwen. Er is voor leken nauwelijks een verschil in uiterlijk tussen naoorlogse gebouwen in Groningen en naoorlogse gebouwen in andere Nederlandse steden. Vroeger konden verschillen tussen regio's in Nederland wel makkelijker worden herkend aan de bebouwing. Als gevolg van de aanwezige klei in een regio hadden gebouwen in Friesland bijvoorbeeld gele bakstenen en gebouwen in Groningen rode bakstenen.

Geconcludeerd kan worden dat naoorlogse monumenten een algemene waarde hebben. Het gaat om het object zelf en niet om de locatie of om de monumentenstatus van het gebouw. De monumentenstatus heeft zelfs een negatief effect op de waardering.

6.2 Totale waardering en waardering per monument

Het gemiddelde cijfer dat de respondenten aan de naoorlogse monumenten geven is een 5,45. Uitgaande van het Nederlandse becijferingssysteem op scholen is dit een onvoldoende.

De lage waardering zou verklaard kunnen worden door de architectuur van de naoorlogse monumenten. Respondenten die de gebouwen zien en geen verdere kennis over de gebouwen bezitten, zullen zich beperken tot de onmiddellijk waarneembare kenmerken als kleur, onderhoudstoestand, materiaalgebruik, vorm en formaat van het gebouw.

De architectuur van de wederopbouw wordt deels gekenmerkt door rechthoekige en rechtegebouwen en daarnaast door het gebruik van kaal beton en glas. Uit de literatuur over de belevingswaarde van bouwmaterialen blijkt dat beton, glas en metaal negatief wordt beoordeeld. Dit zou kunnen verklaren waarom de naoorlogse monumenten relatief laag worden gewaardeerd.

Het monument dat het laagst werd gewaardeerd is de Wielewaalflat. Het is de enige flat en daarmee ook het hoogste gebouw uit de enquête. Uit de literatuur blijkt dat mensen laagbouw prefereren boven hoogbouw. Dit zou de lage positie van de Wielewaalflat kunnen verklaren.

Een ander kenmerk van de Wielewaalflat is dat het een woonfunctie heeft. De andere twee monumenten met een woonfunctie, winkelwoningcomplex Floresplein en winkelwoningcomplex Kostverloren, scoren eveneens laag. Wellicht speelt de woonfunctie van het gebouw een rol bij de waardering van de monumenten. Uit de het onderzoek van de Jonge (1993) blijkt dat woningbezitters de voorkeur geven aan huizen met kappen boven huizen met platte daken, omdat dit zichtbaar onderdak zou geven. Wellicht speelde dit ook mee bij de respondenten bij het waarderen van deze monumenten.

Het monument dat het hoogst werd gewaardeerd is de 'Groninger Waarborgmij'. Wat dit monument onderscheidt van de andere monumenten is de combinatie van natuursteen met baksteen in de gevel. Deze combinatie komt bij veel monumenten van voor 1940 voor (Academiegebouw te Groningen, Mauritshuis te Den Haag).

Een ander monument dat hoog scoort is de San Salvatorkerk. Deze kerk is een representant van de traditionele stroming binnen de R.K.-kerkbouw. Mensen waarderen gebouwen met historiserende architectuur dus hoger dan gebouwen zonder deze historiserende kenmerken.

Een uitzondering hierop vormt onderwijscentrum prof. Van der Leeuw. Dit monument scoorde net iets lager dan de 'Groninger Waarborgmij'. Verklaring voor de hogere score is wellicht de onderwijsfunctie van het monument. Een ander monument met een onderwijsfunctie scoorde namelijk eveneens hoger (O.L.S. 'Jan Evert Scholtens' en kleuterschool 'De Anjelier'). De hogere score zou verklaard kunnen worden door de positieve houding van respondenten tegenover scholen. Een veelgehoorde opmerking bij de scholen was: "Dat is een mooi gebouw voor de kinderen".

Kijkend naar het uiterlijk van de acht monumenten valt op dat de monumenten die gedeeltelijk bestaan uit rode baksteen hoger scoren dan monumenten met een bruine/gele/neutrale kleur. Zoals al in paragraaf 6.1 werd benoemd: rode baksteen is typisch Gronings. Maar een verklaring voor deze uitkomst is moeilijk te geven.

Als gekeken wordt naar het totaal van de vier condities dan waarderen mannen naoorlogse monumenten hoger dan vrouwen. Het verschil is significant. Daarmee is er een effect van geslacht op de waardering van naoorlogse monumenten gevonden.

Voor de monumenten afzonderlijk is het verschil in waardering door mannen en vrouwen significant voor winkelwoningcomplex Floresplein, de Wielewaalflat en de Kandelaarkerk. Wat deze drie monumenten gemeenschappelijk hebben is de modernistische architectuur: platte daken, het gebruik van moderne materialen als gewapend beton, weinig kleur, geen schuine lijnen en de geometrische basisvormen.

Mannen waarderen deze strakke architectuur zonder ornamentiek dus meer dan vrouwen.

6.3 Discussie en aanbevelingen

De belangrijkste uitkomst van dit onderzoek is dat locatie en de monumentenstatus van naoorlogse gebouwen niet van invloed zijn op de waardering ervan. Dit is enerzijds positief: bij het waarderen gaat om het object zelf en men laat zich niet beïnvloeden door opgelegde betekenissen vanuit de overheid. Aan de andere kant is het verschil in waardering tussen kenners en 'het publiek' niet wenselijk. Immers, kenners werkzaam bij de overheid bepalen in zekere mate voor de massa wat belangrijk wordt geacht om beschermd te worden en wat niet. Dit verschil in waardering is niet nieuw. Al langer is er kritiek op het 'elitaire' imago van de monumentenzorg.

De gemeente Groningen heeft wel getracht haar burgers te laten participeren bij het selectie proces van de naoorlogse monumenten. Zo is er een enquête gehouden in de plaatselijke krant waarin de gemeente aan haar burgers vroeg een top vijf op te sturen van hun favoriete naoorlogse monumenten (Berens 2002). Het verschil in waardering kan naar mijn mening worden verkleind door het publiek te informeren over de waarde(n) ervan. Bijvoorbeeld door middel van een tentoonstelling over de wederopbouw waar naast de geselecteerde monumenten ook informatie is over de maatschappij van toen.

Een punt van kritiek op het onderzoek is de methodiek. Er is gekozen voor een kwantitatieve methode. Tijdens het afnemen van de enquêtes bleek dat respondenten enthousiast ook hun mening uiten over bepaalde getoonde monumenten. Deze informatie is door de hier gekozen onderzoeksmethoden verloren gegaan, terwijl deze opmerkingen de interpretatie van bepaalde uitkomsten wel kan bevorderen.

Verdieping van het onderwerp is aan te bevelen. Meer dan bij vooroorlogse monumenten speelt de stedenbouwkundige omgeving een rol bij de naoorlogse monumenten. Hele wijken zijn tijdens de wederopbouw in één keer uit de grond gestampt. Achter de opzet van deze wijken zat in het begin vaak een filosofische gedachte. Een voorbeeld hiervan is de wijkgedachte.

Daarnaast is door middel van het gebruik van zogenaamde 'stempels' van woningen een bijzonder stedenbouwkundig patroon in deze wijken ontstaan. Probleem is echter dat men in de praktijk moeilijk een hele wijk kan beschermen en dat daarom een enkel monument uit het geheel gekozen wordt ter bescherming. Dat is jammer, want juist de planmatige opzet van deze wijken vertelt ons iets over hoe de maatschappij toentertijd in

elkaar zat. Het zou interessant zijn om te onderzoeken hoe dit probleem opgelost kan worden.

Literatuur

- Ashworth, G.J., & B.J. Graham (2005) *Senses of place: senses of time*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
- Ashworth, G.J., Graham, B.J. & J.E. Tunbridge (2000) *A geography of heritage: power, culture and economy*. London: Arnold.
- Ashworth, G.J., Graham, B. & J.E. Tunbridge (2007) *Pluralising pasts: heritage identity and place in multicultural societies*. London: Pluto Press.
- Asselbergs, A. L. L. M. & P. Don (2000) *Niets is zo veranderlijk als een monument: een pleidooi voor het cultureel argument*. Zwolle: Waanders.
- Baarda, B. (2009) *Dit is onderzoek!: richtlijnen voor het opzetten, uitvoeren en evalueren van kwantitatief en kwalitatief onderzoek*. Groningen: Noordhoff.
- Beck, A. de, Coenen, J., Kuipers, M. & W. Röling. (2004) *Omgaan met naoorlogse bouwkunst*. Rotterdam: Episode Publishers.
- Beek, van de J. & S. Hiddema, (1990) *Architectuurgids Groningen 1900-1990*. Groningen: Wolters-Noordhoff-Forsten.
- Berens, H. E. M. (1987) *Een markt voor de wederopbouw: de strijd om een nieuw stadshart in Groningen*. Groningen: Instituut voor Kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit.
- Berens, H. (2002) Keus uit twintig panden in de Gezinsbode; Stadgers praten mee over selectie 'nieuwe monumenten', 27 februari pp 1 en 13.
- Brunsmann, P (1976) *Beleving van monumenten*. Amsterdam: Dr. E. Boekmansstichting.
- Coeterier, J.F. (2000) Hoe beleven wij onze omgeving?: resultaten van 25 jaar omgevingspsychologisch onderzoek in stad en landschap. S.I. : Coeterier.
- Coeterier, J.F. (2002) "Lay people's evaluation of historic sites", *Landscape and Urban Planning*, jrg 59, nr. 2, , pp 111-123.
- Dykstra, R (2002) *The occupation of Groningen, Netherland, september 1944-april 1945 and the liberation of the city of Groningen by the 2nd Canadian infantry division*.
- Ganzeboom, H. (1982) *1* Een onderzoek naar de herkenning, waardering en bezichtiging van monumenten uitgevoerd in de binnenstad van Utrecht. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie.
- Ganzeboom, H. (1983) *2* Een onderzoek naar de bezichting en waardering van monumenten uitgevoerd in de stad Utrecht. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, vakgroep Theorie en Methodologie van de Sociologie.
- Gemeente Amsterdam (2008)
http://www.bma.amsterdam.nl/monumenten/top_100_jonge/paginas/waarom_ee_n/ (bezoekt op 10 juni 2010)
- Gemeente Groningen (2004) *Aanwijzing van Gemeentelijke monumenten uit de periode ca. 1940 - 1970*.
- Gemeente Groningen (2010) *Statistisch Jaarboek 2010*. Groningen: Zodiak grafische bedrijven.
- Graham, B. & P. Howard (2008) "Heritage and Identity", in: Graham, B. & P. Howard (red.), *The Ashgate research companion to heritage and identity*, Hampshire: Ashgate Publishing Limited, pp. 1-15.

- Haartsen, T. & P. Groote (2008) "The communication of Heritage: Creating Place Identities", in: Graham, B. & P. Howard (red.), *The Ashgate research companion to heritage and identity*, Hampshire: Ashgate Publishing Limited, pp. 181-194.
- Hall, S. (1997) *Representation: cultural representations and signifying practices*. London: Sage.
- Heinemann, H.A. (2007) *Bedreigde waarden; de invloed van de technische benadering op de cultuurhistorische waarden van betonnen monumenten*. Sdu Uitgevers bv: Den Haag.
- Hodgson, R.W. & R.L. Thayer jr. (1980) "Implied human influences reduces landscape beauty", *Landscape planning*, jrg 1980 , nr. 7, pp. 171-179.
- Howard, P. (2003) *Heritage: management, interpretation, identity*. London: Continuum.
- Hull, R.B. & W.P. Steward (1992) "Validity of photo-based scenic beauty judgments", *Journal of environmental psychology*, 12, pp. 101-114.
- Jansen, B. (2000) *Groningen: de naoorlogse ruimtelijke ontwikkeling (1945-1970)*. Groningen: Gemeente Groningen.
- Jonge de., D. (1993) *Op verkenning in de betonwoesijn*. Delft: Delftse Universitaire Pers.
- Kiely, R. , McCrone, D. & A. Morris (1995) *Scotland, the brand: the making of Scottish heritage*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Kuipers, M. C. (2002) *Toonbeelden van de wederopbouw: architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*. Zwolle: Waanders.
- Laarse, R. van der (2005) "Erfgoed en de constructie van vroeger", in: Laarse, R. van der (red.), *Bezeten van vroeger: erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam: Het spinhuis, pp. 1-28.
- Lowenthal, D (1985) *The past is a foreign country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lynch, K. (1972) *What time is this place?* Cambridge: The M.I.T. Press.
- Nasar, J.L. & A.T. Purcell (1992) "Experiencing other people's houses: a model of similarities and differences in environmental experience", *Journal of Environmental Psychology*, jrg 12, nr. 3, pp. 199-211.
- Roelink, A. (1996) " Het montagesysteem Rottinghuis", in: Collette, P., *Bevrijding in beton: de naoorlogse woningbouw van Klein en Rottinghuis in Groningen*, Groningen: Instituut voor Kunstgeschiedenis, pp. 12-16.
- Roelink, A. (1996) " Niet-traditionele woningbouwmethoden in Nederland", in: Collette, P., *Bevrijding in beton: de naoorlogse woningbouw van Klein en Rottinghuis in Groningen*, Groningen: Instituut voor Kunstgeschiedenis, pp. 7-11.
- Rose, G. (2007) *Visual Methodologies: an introduction to the interpretation of visual materials*. London: Sage.
- Schama, S. (1995) *Landscape and memory*. London: Harper Collins.
- Short, M. & While, A. (2010) "Place narratives and heritage management: the modernist legacy in Manchester", *Area*, 2010, pp. 1-10.

Bijlage I Lijst naoorlogse monumenten gemeente Groningen

Lijst van adressen op alfabetische volgorde

Adres	Omschrijving
Adm. De Ruyterlaan 37-39	Tweede Christelijke H.B.S. met conciërgewoning
Crematoriumlaan 6	Crematorium
D. Huizingastraat 24; Gorechtkade 2-10	Wijkgebouw van "Het Groene Kruis"
Emmabrug	Emmabrug met kunstwerk 'het verkeerswezen'
Floresplein 32-50	Winkelwoningcomplex met wijkpostkantoor
Floresstraat 24-26	Twee tussenwoningen
Friestraatweg 215; 215a; 215b; 215c	Condensfabriek 'De Ommelanden'
Friestraatweg 252-346; Jan van Goyenstraat 1-3	Galerijflat 'Westerflat' met bedrijfsruimte
Goeman Borgesiuslaan 157	Eigen woonhuis architect, met garage
Gorechtkade 1; 1/1 t/m 1/30; Gorechtkade 3, 3/1. 3/2. 3/3. ¾; Linnaeusstraat 2	Linnaeusflat
Guldenstraat 20-22	Bedrijfspannd Fa. Geubels
Guldenstraat 30-38	Winkelwoningcomplex met magazijnen
Guldensraat 40; 42, 42/1; 44; Zwanestraat 2	Modehuis HB
Hamburgerstraat 13	Gereformeerde 'Kandelaarkerk' met vergaderzalen
Heinsiusstraat 1	Christelijke Technische school 'Prins Bernhard'
Heinsiusstraat 2; Johan de Wittstraat 2	Gereformeerde 'Goede Herderkerk' met kosterwoning
Helperwestsingel 96 en 98	Finse scholen
Herebinnensingel 1; 1a	Bedrijfspannd 'Steenhandel Groningen N.V.'
Herebrug met 'Stedemaagd'	Herebrug en kunstwerk 'de Stedemaagd'
Heresingel 6; 6a, 6b, 6c	Appartementencomplex met tandartsenpraktijk
Herestraat 109	Apotheek met bovenwoning
Herestraat 113	Bankgebouw 'Groninger Waarborgmij' met conciërgewoning
Hereweg BY 87	Openbaar urinoir
Hondruglaan 16	Eigen woonhuis architect, met atlier en garage
Hora Siccamasingel 177	Vakschool voor Detailhandel met gymnastiekzaal
Huygenstraat 2	O.L.S. 'Jan Evert Scholtens' en kleuterschool 'De Anjelier'
Iepenlaan 204	Begraafplaats Selwerderhof met twee aula's
Kamplaan 1	"De Kamp" eigen woonhuis architect, met garage
Kamplaan 30	Woonhuis
Kostergang 32-34	Bedrijfspannd Fa. Nanninga
Laan van de Vrede 16-24; 23-31	Portiekflat met luxe appartementen
Landsteinerlaan 2	R.K. Kerk 'Maria ten Hoorn'

Merwedestraat 43	R.K. Klooster 'Mariënholm'
Merwedestraat 45	R.K. Huishoudschool 'St. Bernadette
Merwedestraat 55-125; 58-96/Scheldestraat 1-63; 2-72	Complex portiekwoningen
Nieuwe Ebbingestraat 1; 1a t/m 1p	Winkelwoningcomplex 'Ebbingeflat'
Olgerweg 52-82	Complex bejaardenwoningen en wijkgebouw van 'het Groene Kruis', Engelbert
Oosterkade 1	Kantoorgebouw 'Elevatormaatschappij'
Ossenmarkt 1; Nieuwe Boteringestraat 1; 1-III, 1 t/m 1-15	Appartementencomplex met praktijk- en kantoorruimte
Oude Boteringestraat 13	Bankgebouw van de 'Spaarbank St. Maarten' met dagwinkel en trafostation
Oude Ebbingestraat 20; Roode Weeshuisstraat	Zakenpand 'Slinger', met bovenwoning
Oude Ebbingestraat 28; 28a	Winkel met bovenwoning en magazijn
Oude Ebbingestraat 32; 32a; 32b; 32c; 32d em 32-1	Zakenpand 'N.V. Gremi', et bovenwoningen
Oude Kijk in het Jatbrug	Kijkt in 't Jatbrug met beelden
Oude Kijk in 't Jatstraat 36; 36a	Winkel met bovenwoning
P. Waijerstraat 11-25; 11a-25a	Duplexwoningen
P.Waijerstraat 27-61	Eengezinswoningen uit Duizend-woningenplan
Papiermolenlaan 3	Openluchtwembad 'de Papiermolen'
Paterswoldseweg 288	Bejaardenhuis 'Neboflat'
Quintuslaan 16	Woonhuis met garage
Radesingel 41; 41a; 41b; 41c; 41d; 43	Appartementencomplex
Radesingel 50	Gemeentelijke Geneeskundige en Sociale Dienst
Rembrandt van Rijnstraat 128-222 (westzijde)	Portieklats met triplexwoningen met leeszaal
Snelliusstraat 26-56	Portiekwoningen
Snelliusstraat 89-91	Gereformeerde 'Stadsparkkerk' met kosterwoning
Stadsweg 8-15,17,18,19-19a	Twee-onder-één-kap-woningen
Stoeldraaiersstraat 2; 2a -70; Akerkhof 7; 7a; 7b; 7c; 7d	Winkelwoningcomplex met Philipsfiliaal
Stoeldraaiersstraat 21; 25; Soephuisstraatje 18; 18/1 t/m 18/27	N.V. Drukkerij 'de Arbeiderspers'
Stoeldraaiersstraat 27; Soephuisstraatje 15, 17, 19	Winkel met bovenwoningen
Troelstralaan 64-102	Herenhuizen
Turfsingel 16	Bedrijfspannd met bovenwoningen
Turfsingel 4; 4a; 4b; 4c; 4s	Esso benzinstation met trafostation
Ubbo Emmiussingel 1-11; 11a; 11b	Complex met luxe appartementen
Ubbo Emmiussingel 4-36	Appartementencomplex 'De Heeredwinger', met praktijkruimten en kantoren
Ubbo Emmiussingel 43; 43a. 43b. 43c	Complex met luxe appartementen
Van Ketwich Verschuurlaan 12-80	Luxe portieketagewoningen
Van Oldenbarneveltlaan 15	School voor Landbouwwinteronderwijs
Van Ruysdaelstraat 2-32; J. Vermeerstraat 61-	Winkelcentrum Kostverloren, met

63-64; Fr. Van Mierisstraat 61-63	bovenwoningen
Van Schendelstraat 1	School voor Technisch Onderwijs
Van Starckenborghstraat 1	R.K. 'San Salvatorkerk' met pastorie en parochiezaal
Verzetstrijderslaan 2. 2a. 2b.	Onderwijscentrum Prof. Van der Leeuw
Vismarkt 41	Modemagazijn Fa. Meijering
Westersingel 55 -93; Reitdiepkade 6	Appartementencomplex 'De Plantsoenflat', met kantoor- en praktijkruimte
West-Indischekade 1 -264; Paramaribistraat 121-143; 98-120; Surninamestaat 122-144; 169-191	Portieketageflats met triplexwoningen
Zaagmuldersweg 530-690	Wielewaalflat

Bijlage II Enquête

Titel: **Naoorlogse gebouwen in Groningen/Naoorlogse gebouwen/Naoorlogse monumenten in Groningen/Naoorlogse monumenten.**

Kunt u, afgaande op de foto's, deze waarderen met een cijfer van 1 tot 10? Het gaat er niet om of u de foto mooi of lelijk genomen vindt, maar wat u vindt van het afgebeelde gebouw. 1 staat voor 'heel erg lelijk' en 10 staat voor 'heel erg mooi'. Zet een kruisje in het vakje bij het cijfer van uw keuze.

Heel erg lelijk

Heel erg mooi

Foto 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Foto 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Foto 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Foto 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Foto 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Foto 7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Foto 6

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Foto 8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

1. Herkende u een van de getoonde monumenten? Zo ja, welk(e) monument(en) herkende u? Zet een kruisje bij de monumenten die u herkende.

Monument	Herkend
1	
2	
3	
4	
5	
6	
7	
8	

2. De aan u getoonde gebouwen zijn allen gemeentelijk of Rijksmonument in de gemeente Groningen. Wist u dat de gemeente Groningen een lijst met naoorlogse monumenten had?

Ja	
Nee	

3. U bent:

Man	
Vrouw	

4. Wat is uw geboortjaar? .....

5. Hoe lang woont u al in de stad Groningen? .....jaar.

6. Wat is uw hoogst genoten opleiding? (kruis aan welke van toepassing is)

VMBO (LBO of MAVO)	
HAVO	
VWO	
MBO	
HBO	
WO	
Anders	

7. Met welke identiteit voelt u zich het meest verbonden?

Nederlandse	
Groningse	
Anders	

Hartelijk dank voor het invullen van deze enquête!

Bijlage III De foto's van de in de enquête getoonde monumenten

Monument 1: Winkelwoningcomplex Floresplein.

Onderstaande is afkomst uit het aanwijsbesluit 'Naoorlogse Monumenten' uit 2004 van de gemeente Groningen.

Adres	Floresplein 32-50
Architect	Van Wijk en Broos (D.Broos), Groningen
Bouwjaar	1955
Oorspronkelijke functie	Particuliere woningbouw met supermarkt en postkantoor
Huidige bestemming	Particuliere woningbouw met winkel; supermarkt; kantooruimte en postkantoor

Waardering

Flatgebouw met supermarkt en wijkpostkantoor, gebouwd in 1955 in opdracht van Fa W. Van Deel & Zn. naar ontwerp van architect D. Broos, prominent gesitueerd aan het Floresplein met vijverpartij, van algemeen belang voor de gemeente Groningen:

- Vanwege zijn cultuurhistorische waarde omdat het complex een beeldbepalende schakel vormt in de cultuurhistorie van de voor- en naoorlogse bouw van de Korrewegwijk als uiting van de wijkgedachte in het begin van de naoorlogse wijkopbouw;
- Vanwege zijn stedenbouwkundige waarde die tot uiting komt in zijn markante en beeldbepalende situering aan de noordkant van de Floresvijver en zijn uitspringende bovenbouw op kolommen als stedelijk accent in de ruimte ter plaatse;
- Vanwege zijn architectuurhistorische waarde, zich uitend in de esthetische kwaliteiten van het ontwerp, de detaillering van de raampartijen; winkelpuien en de kolommenstructuur; bovendien is het gebouw een van de eerste naoorlogse ontwerpen van architect D. Broos met een modernistische uitstraling en vanwege de kunsthistorische waarde van de drie tegeltableaus van de Fa. De Gruyter in het interieur als herinnering en getuige van de karakteristieke huisstijl van deze firma;
- Vanwege zijn opmerkelijke gaafheid.

Monument 2: R.K. 'San Salvatorkerk'

Onderstaande is afkomst uit het aanwijfsbesluit 'Naoorlogse Monumenten' uit 2004 van de gemeente Groningen.

Adres	Van Starckenborghstraat 1
Architect	J.G. Deur en C. Pouderoyen, Nijmegen
Bouwjaren	1951-1962
Oorspronkelijke functie	Kerkgebouw met pastorie en parochiezaal
Huidige functie	R.K. kerk, deel uitmakend van de Salvator-Mariaparochie

Waardering

R.K. kerkgebouw de 'San Salvator' met sacristie en pastorie, markant gesitueerd aan de Hora Siccamasingel met vijverpartijen en groenstroken, in twee fasen gebouwd in de periode 1951-1962 in opdracht van het R.K. Kerkbestuur St. Salvator naar ontwerp van het Nijmeegse architectenbureau J.G. Deur en C. Pouderoyen in de stijl van de zogenaamde Bossche school, van algemeen belang voor de gemeente Groningen:

- Vanwege zijn cultuurhistorische waarde, als belangrijke representant van de vroege naoorlogse R.K. kerkbouw in Groningen van belang voor de geschiedenis en ontwikkeling van de naoorlogse kerkbouw en de plaats die dit ontwerp daarbij inneemt als representant van de traditionele stroming binnen de R.K. kerkbouw;
- Vanwege zijn architectuurhistorische waarden gelet op de esthetische kwaliteiten van het ontwerp in de vorm van een vroegchristelijke basilica met verhoogd middenschip, lagere zijbeuken en een half rond uitgebouwde apsis als representant van de traditionele stroming in de vroeg naoorlogse R.K. kerkbouw naar Brabants voorbeeld (de zogenaamde Bossche school) die tot uiting komen in de robuuste, gesloten en massieve hoofdvorm en ambachtelijke kwaliteit van de toegepaste baksteenornamentiek in de vorm van reliëfmetselwerk, muizetanden en stroomlagen en de iconografisch op elkaar afgestemde, grotendeels originele inrichting en aankleding van het kerkinterieur met een vloer van Noorse leisteen, de orgeltribune met orgel, de wandschildering van de apsis naar vroegchristelijke trant, de ambachtelijke vervaardigde houten plafondversieringen met sierranden, de originele banken en kruiswegstaties; in de sacristie van belang het glas-appliqué-rondvenster;
- Vanwege zijn stedenbouwkundige waarden vanwege zijn situering aan een brede groenstrook met vijverpartijen die de scheiding vormt tussen de wijken Helpman en De Wijert en zijn betekenis vanwege de markering van het stadsbeeld ter plaatse;
- Vanwege de gaafheid van het ontwerp van zowel exterieur als interieur met vrijwel complete interieurinrichting en aankleding, zoals onder meer de betonnen zuilen, het me cassetten en sierlijsten versierde houten plafond, de Kruiswegstaties, de doopkapel met doopvont, de orgeltribune met orgel, de mozaïekvloer van het priesterkoor en de muurschildering van de wand van de apsis;
- Vanwege zijn grote zeldzaamheid als enige representant in Groningen van de zogenaamde Bossche school.

Monument 3 Wielewaalflat

Onderstaande is afkomst uit het aanwijsbesluit 'Naoorlogse Monumenten' uit 2004 van de gemeente Groningen.

Adres	Zaagmuldersweg 530-690
Architect	Architectenbureau Klein, Groningen
Bouwjaren	1955-57
Oorspronkelijke functie	Particuliere woningbouw met winkels en kantoren
Huidige functie	Particuliere woningbouw met kantoren (2011)

Waardering

Wielewaalcomplex met galerijflat en lagere galerijbebouwing, kantoor- en winkelbebouwing, gelegen op een perceel aan het Oosterhamrikkanaal, de Zaagmuldersweg en het Wielewaalplein in de naoorlogse invulling van de Oosterparkwijk, gebouwd in de periode 1955-57 in opdracht van het Philips Pensioenfonds te Eindhoven, naar ontwerp van architectenbureau Klein te Groningen, van algemeen belang voor de gemeente Groningen;

- Vanwege de cultuurhistorische waarde van het complex voor de ontwikkeling van de hoogbouw in Groningen en als bijzondere uitdrukking van een maatschappelijke ontwikkeling gelet op de voortrekkersrol van het particuliere opdrachtgeverschap in de jaren vijftig, zich uitend in deze vernieuwende combinatie van verschillende (gescheiden) kantoor- en winkelfuncties en woonvormen in één gebouw; vanwege het belang van het complex voor de beleving van de bewoners met de wijk;
- Vanwege de architectuurhistorische waarde van het complex voor de geschiedenis van de architectuur als zijnde een eerste voorbeeld van een als architectonische eenheid ontworpen verzameling van gescheiden voorzieningen en functies; als zijnde een vroeg voorbeeld van particuliere appartementen met voor die tijd luxe voorzieningen als liften, douches, centrale verwarming, interne telefoonverbindingen met de hal, gasgeisers en elektrische koelkasten voorziene woningen; vanwege de esthetische waarde van het ontwerp van de hoogbouw waarbij de gevel aan de waterzijde door de uitstekende balkons, buitentrappen, gaanderijen en de opgetilde dakplaat een plastisch spel van licht en schaduw teweegbrengt; vanwege de toepassing van in die tijd in de woningbouw nog ongebruikelijke brede venters; vanwege de bijzondere details van de gebouwen zoals de gekartelde daklast en grote raampuien van het kantoorgebouw; vanwege de esthetische kwaliteit van de transparante kantooruitbouw onder in het woongebouw op de hoek; vanwege de typologische waarde van dit ensemble als eerste grootschalige koppeling van gescheiden woon-, kantoor- en winkelfuncties; vanwege het belang van het object voor het oeuvre van de Groninger architect Frans Klein die een belangrijke rol heeft gespeeld in architectonisch of typologisch vernieuwende projecten in de stad Groningen;
- Vanwege de stedenbouwkundige waarde van het complex gelet op het stedelijke en monumentale karakter van de woningflat en de kantoorbebouwing ter hoogte van de brug en vanwege de ruimtelijke relatie van het lage, schuin gelegen, woongebouw met de bouwhoogte van de rest van de woongebouwen in de wijk; vanwege de waarde van het object gelet op de herkenbaarheid in de wijk en de markante positie bij de noordelijke entree van de wijk en in de zichtas lang het Oosterhamrikkanaal; vanwege de ruimtelijke relatie van de woningen met de omgeving gelet op de inrichting van de plattegronden en de grote raamvensters;
- Vanwege de structurele gaafheid van de galerijflat en het kantoorgebouw, de gaafheid van de laagbouw met woningen en de uitzonderlijke gaafheid van het winkelcomplex; en vanwege de structurele en visuele gaafheid van de stedelijke omgeving;
- vanwege het belang van het complex vanwege de typologische zeldzaamheid.

Monument 4 Winkelcentrum Kostverloren

Onderstaande is afkomst uit het aanwijsbesluit 'Naoorlogse Monumenten' uit 2004 van de gemeente Groningen.

Adres	Van Ruyesdaelstraat 2-32; J. Vermeerstraat 61, 63, 64; Van Mierisstraat 61-63
Architect	K.G. Olsmeijer, Groningen
Bouwjaren	1956-57
Oorspronkelijke functie	Winkelcentrum met bovenwoningen
Huidige functie	Winkelcentrum met bovenwoningen

Waardering

Winkelcentrum, gelegen in de naoorlogse uitbreiding van de wijk Kostverloren, gebouwd in 1956-1957 in opdracht van woningbouwvereniging Gruno naar ontwerp van de Groninger architect K.G. Olsmeijer en vormgegeven in een opvallend modernistische strakke architectuur uit de jaren vijftig. Het winkelcentrum Kostverloren is van algemeen belang voor de gemeente Groningen:

- Vanwege zijn cultuurhistorische waarde als zijnde een modernistisch winkelcentrum uit de jaren vijftig, met een bijzondere uitstraling en vormgeving die typerend is voor de frisse en vernieuwende idealen van de Wederopbouwperiode;
- Vanwege zijn architectuurhistorische waarden gelet op de esthetische kwaliteiten van het ontwerp, tot uiting komend in de strakke en modernistische vormgeving van de twee winkelblokken; vanwege de bijzondere detaillering van de winkelpuien met betonnen luifel en kolommen en de in het oog springende en beeldbepalende trapeziumvormige kopgevels aan weerszijden met uiterst decoratieve schilderingen in de sfeer van de nieuwe wederopbouwjaren, typerend voor de jaren vijftig en vanwege de kunsthistorische waarde van de monumentale betonsculpturen in de stijl van de jaren vijftig als integraal onderdeel van de architectuur;
- Vanwege zijn stedenbouwkundige waarden, als integraal onderdeel van de naoorlogse uitbreiding van de wijk Kostverloren, gesitueerd in de kern van de wijk tegenover een plantsoenstrook en brede woonstraten als beëindiging van de semi-geopende bouwblokken die de structuur van de wijk bepalen; vanwege zijn markante positie die het winkelcentrum in de wijk inneemt en vanwege zijn herkenbaarheid als bijzonder element in de wijk;
- Vanwege zijn opmerkelijke gaafheid, zoals de detaillering van de winkelpuien, betonnen elementen en de trapeziumvormige betonplaten met bijzondere muurschilderingen;
- Vanwege zijn zeldzaamheid als representant van één van de eerste winkelcentra in de naoorlogse uitbreidingswijken van Groningen en vanwege de relatie van architectuur en kunst als zijnde een samenhangend geheel; en vanwege de zeldzaamheid van de op deze schaal toegepaste monumentale muurschilderingen op de kopgevels.

Monument 5 O.L.S. 'Jan Evert Scholtens' en kleuterschool 'De Anjelier'

Onderstaande is afkomst uit het aanwijsbesluit 'Naoorlogse Monumenten' uit 2004 van de gemeente Groningen.

Adres	Huygenstraat 2
Architect	J.H.M. Wilhelm (gemeentearchitect), Groningen
Bouwjaar	1956
Oorspronkelijke functie	Scholencomplex, bestaande uit de vm. Jan Evert Scholtensschool en kleuterschool 'De Anjelier' voor openbaar onderwijs
Huidige bestemming	Naschoolse opvang 'De Rakkerbak'

Waardering

Scholencomplex, bestaande uit een voormalige openbare lagere school en openbare kleuterschool met speelzaal, gebouwd in 1956 naar ontwerp van gemeentearchitect J.H.M. Wilhelm in opdracht van de gemeente, van algemeen belang voor de gemeente Groningen:

- Vanwege zijn cultuurhistorische waarde, tot uiting komend in de vernieuwende pedagogische onderwijsideeën die aan het ontwerp ten grondslag liggen, die de zelfstandigheid van het jonge kind moesten bevorderen zoals de opvatting dat elk klaslokaal het eigen domein van het kind is; en vanwege het feit dat kinderen bij het ontwerp werden betrokken en zelf een aantal mozaïekdecoraties hebben gemaakt in samenwerking met bekende Groninger kunstenaars;
- Vanwege zijn architectuurhistorische waarde, gelet op de esthetische kwaliteiten van het bijzondere en voor die tijd moderne ontwerp dat in Nederland en daarbuiten naam kreeg als het Groningse Schooltype met een specifieke op het jonge kind gerichte vormgeving, tot uiting komend in de maatvoering, de plaatsing van de gangloze lokalen, toepassing van speciale vensterbanken en de koppeling van beide schoolvleugels door een gemeenschappelijke hal met speellokaal; bovendien vormt het gebouw een van de belangrijkste ontwerpen in het oeuvre voor de gemeente Groningen van architect J.H.M. Wilhelm;
- vanwege zijn kunsthistorische waarde, te vinden in de toegepaste kunst in en aan het gebouw, die deels door kinderen is gemaakt, in het bijzonder de keramische tableaus van pottenbakker Anno Smith;
- Vanwege zijn zeldzaamheid door het specifieke en functionele ontwerp; vanwege de gaafheid van het ontwerp en de toegepaste kunst zowel wat betreft exterieur als interieur.

Monument 6 Kandelaarkerk

Onderstaande is afkomst uit het aanwijfsbesluit 'Naoorlogse Monumenten' uit 2004 van de gemeente Groningen.

Adres	Hamburgerstraat 13
Architect	Bureau voor architectuur & Stedebouw van S. van der Mei en P. van Loo, Groningen
Bouwjaren	1962-63
Oorspronkelijke functie	Kerkgebouw met vergaderzalen
Huidige bestemming	Boksschool (2011)

Waardering

Gereformeerde kerk met vergaderzalen, gebouwd in 1962-1963 in opdracht van de Gereformeerde Kerkeraad Groningen-Oost, naar ontwerp van het Groninger Bureau voor Architectuur en Stedebouw van P. Van Loo en S. Van der Mei, van algemeen belang voor de gemeente Groningen:

- Vanwege de cultuurhistorische waarde van het gebouw als zijnde onderdeel van een golf in de kerkbouw in de periode 1950-1965, waarbij de hernieuwde politieke en kerkelijke verzuiling na de oorlog en overheidssubsidies de diverse kerkgenootschappen bewoog nieuwe kerkgebouwen te ontwerpen en zich te manifesteren in de maatschappij; en waarbij de moderne uitdrukking van de kerkbouw in de jaren zestig een laatste poging is geweest om het geloof een eigentijds aantrekkingskracht te geven en greep te houden op de voortgaande ontkerkelijking en maatschappelijke veranderingen;
- Vanwege de architectuurhistorische waarde van het gebouw gelet op de esthetische kwaliteiten van de strak gecomponeerde, ornamentloze ruimten, waarin onderlinge maatverhoudingen en lichtval bepalend zijn geweest voor het ontwerp, vanwege de heldere opzet van bouwvolumes en het doosachtige volume dat wordt gedragen door kolommen en de verdiepte onderbouw; vanwege de contrasterende 'zwaar-licht' behandeling van beide bouwmassa's zich uitend in de materiaalkeuze, materiaalkleur en de mate van dichtheid; vanwege de duidelijke maatverhoudingen en het heldere stramien van kolommen, vanwege de herkenbaarheid van in de jaren '60 gebruikte architectonische thema's als 'naakte waarheid' en een 'structurele eerlijkheid' ten aanzien van materialen en vormen; vanwege de bijzondere plaats van het object in het oeuvre van Van Loo die weinig opmerkelijke gebouwen in de stad Groningen heeft ontworpen en waarvan de Kandelaarkerk een opvallende uitzondering is met een krachtige vormgeving en waarin de ruimtelijke invloed van Sikke Van der Mei duidelijk zichtbaar is; vanwege de typologische waarde van het object voor de Groningse kerkbouw in de vroege jaren zestig waarbij de combinatie van een gesloten (doos-)volume met een vrijstaande of aangebouwde hoge smalle klokkentoren een herkenbaar thema is;
- Vanwege de stedenbouwkundige waarde van het kerkgebouw waarbij de situering van het bouwvolume een directe relatie aangaat met de omgeving, gelet op de plaatsing van de bovenste bouwmassa boven de vijver en de oriëntatie op de vijver. Als ook vanwege de indeling van de binnenruimten en de raamindeling van de onderbouw die volledig gericht is op de beleving van het buitengebied;
- Vanwege de gaafheid van het object
- Vanwege de zeldzaamheid van het kerkgebouw dat een dergelijke bijzondere relatie met haar omgeving aangaat.

Monument 7 Bankgebouw ‘Groninger Waarborgmij’

Onderstaande is afkomst uit het aanwijsbesluit ‘Naoorlogse Monumenten’ uit 2004 van de gemeente Groningen.

Adres	Herestraat 113
Architect	J. Jonkman en P. van Dorp, Maarn en Oegstgeest
Bouwjaar	1953
Oorspronkelijke functie	Bankgebouw met kantoor en conciërgewoning
Huidige bestemming	Kantoorgebouw

Waardering

Bankgebouw met conciërgewoning, gebouwd in 1953 in opdracht van de N.V. Assurantie Maatschappij Groningia te Zeist ten behoeve van haar dochtermaatschappij De Groninger Brandwaarborgmaatschappij, gevestigd te Groningen, naar ontwerp van de architecten Jonkman en Van Dorp, respectievelijk wonende te Maarn en Oegstgeest, van algemeen belang voor de gemeente Groningen:

- vanwege de cultuurhistorische waarde van het gebouw als zijnde onderdeel van een groter plan voor de herbouw van de verwoeste binnenstad en daarmee van belang voor de geschiedenis van de Wederopbouw van de binnenstad van Groningen, in het bijzonder die van het Hereplein e.o.;
- vanwege architectonische waarden die zich uitend in esthetische kwaliteiten van het exterieur te vinden in de compositie van volumes versterkt door het ritme van de stalen ramen, de natuurstenen gevelomlijsting en de balustradesuggestie aan de Coehoornsingel, als ook de fraaie detaillering van het metselwerk, de natuurstenen gevelstenen met het Groningse stadswapen en het sier-smeedijzerwerk boven entree en voor de ramen van het souterrain; vanwege de esthetische kwaliteiten van het interieur, zich uitend in de stalen puien in de hal, de gebrandschilderde voorstellingen in het trappenhuis van L. van der Baan;
- vanwege de stedenbouwkundige waarde van het gebouw zich uitend in de ruimtelijke relatie die het gebouw aangaat met de omgeving door de schaalvergroting van het volume op de hoek en de kleinere schaal van de bebouwing langs de ‘secundaire’ Coehoornsingel, echter met behoud van de samenhang;
- vanwege de uitzonderlijke gaafheid van het oorspronkelijke ontwerp en de toegepaste bouwmaterialen.

Monument 8 Onderwijscentrum Prof. Van der Leeuw

Onderstaande is afkomst uit het aanwijfsbesluit 'Naoorlogse Monumenten' uit 2004 van de gemeente Groningen.

Adres	Verzetsstrijderslaan 2, 2a, 2b
Architect	J.H.M. Wilhelm (Gemeentearchitect), Groningen
Bouwjaren	1957-58 (ontwerp 1948-1956)
Oorspronkelijke functie	Schoolgebouw
Huidige functie	School voor beroepsonderwijs ROC Noorderpoortcollege

Waardering

Scholencomplex, oorspronkelijk bestaande uit de Rijkskweekschool, de Gemeentelijke School voor Kleuterleidsters en het Instituut voor Lichamelijke Opvoeding, ontworpen in de jaren 1948-1956 door gemeentearchitect J.H.M. Wilhelm, van algemeen belang voor de gemeente Groningen:

- Vanwege zijn cultuurhistorische waarden die gestoeld zijn op de moderne pedagogische ontwikkelingen in het onderwijs van vlak na de Tweede Wereldoorlog;
- Vanwege zijn architectuurhistorische waarden – als vertaling van de pedagogische ideeën in het onderwijs, die tot uiting komen in de voor die tijd moderne, praktische opzet van de gebouwen en hun gecombineerde functionele gebruik, illustratief voor de innovatieve ideeën die architect Wilhelm specifiek in zijn scholenbouw voor de gemeente toepaste, de losse gegroepede setting van de diverse schooleenheden ('open bouwen') en vanwege de functionele en gevarieerde gevelindelingen; van bijzondere kunsthistorische waarde zijn de monumentale kunsttoevoegingen zowel binnen als buiten zoals de tegeldecoraties en glazen 'glas-appliqué' wand, beide naar ontwerp van de Groninger beeldend kunstenaar Jan van der Zee;
- Vanwege zijn stedenbouwkundige waarden, tot uiting komend in de zorgvuldige aanpassing van de volumes aan de bebouwing aan de Paterswoldseweg en vanwege de losse groepering van de gebouwen in het groen als overgang naar het achterliggende Stadspark.

